

**Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΗΝ
ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ (7 –12 ΧΡΟΝΩΝ) ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ
ΠΡΩΤΟΓΕΝΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ
(ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ – ΣΧΟΛΕΙΟ) ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ, ΣΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ**

Μετέχοντες σπουδαστές :

Αντιόχου Αντιγόνη

Γρηγοριάδη Ειρήνη

Υπεύθυνος καθηγητής :

Αλεξοπούλου Ουρανία

Καθηγήτρια Εφαρμογών

Πτυχιακή για τη λήψη του πτυχίου στην Κοινωνική Εργασία από το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Τ.Ε.Ι.) Πάτρας

ΠΑΤΡΑ 2002

ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΗΣ	3410
----------------------	------

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη μελέτη αυτή, έχοντας σαν σκοπό μας να επισημανθούν οι διαστάσεις που μπορεί να πάρει η επιθετικότητα και κυρίως η παιδική, γίνεται μια εννοιολογική προσέγγιση αυτής και των μορφών της, της παιδικής ηλικίας και των χαρακτηριστικών της.

Ακολουθεί μια παρουσίαση θεωριών των σπουδαιότερων εκπροσώπων της ψυχολογικής σχολής, οι οποίοι θεωρούν την επιθετικότητα είτε σαν αποτέλεσμα έμφυτων και ενδογενών αιτιών, είτε εξωγενών και πολιτιστικών αιτιών.

Στο κεφάλαιο VI, γίνεται αναφορά στον κοινωνικοποιητικό ρόλο που διαδραματίζουν οι πρωτογενείς ομάδες (οικογένεια, σχολείο). Επισημαίνονται, οι μορφές και τα αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς μέσα σ' αυτές καθώς και οι συνήθειες στη διαμόρφωση συμπεριφοράς του παιδιού.

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη τηλεόραση, η οποία πλέον συμπεριλαμβάνεται κι αυτή στις πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης. Τονίζονται οι επιδράσεις που ασκεί, μέσω των προγραμμάτων που προβάλλει, τόσο στη συνείδηση του παιδιού όσο και στις συμπεριφορές που αυτό θα υιοθετήσει.

Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στο ρόλο του κοινωνικού λειτουργού όσον αφορά την παιδική επιθετικότητα. Ενώ, τέλος, στο κεφάλαιο IX, βάση των συμπερασμάτων που προκύπτουν από τη μελέτη της συμβολής των πρωτογενών ομάδων κοινωνικοποίησης και της τηλεόρασης, παραθέτουμε προτάσεις με σκοπό την ευαισθητοποίηση όλων των μέσων έτσι ώστε να αμβλυνθεί το φαινόμενο της παιδικής επιθετικότητας.

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Θα θέλαμε να ευχαριστούμε την υπεύθυνη, καθηγήτρια εφαρμογών, κ. Αλεξοπούλου για τη συνεργασία της και την καθοδήγηση της στη μελέτη αυτή. Επίσης, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τη κ. Κοκαλιάρη, κοινωνική λειτουργό Ms, για τις πληροφορίες που μας παραχώρησε καθώς και για την στήριξη της καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της μελέτης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	II
ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ.....	III
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
Σκοπός της μελέτης.....	3
Ορισμοί όρων.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II.....	5
Μεθοδολογία.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III.....	6
ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ.....	6
1. Προσδιορισμός και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας.....	6
2. Θεωρητικές κατευθύνσεις σχετικά με την παιδική ηλικία.....	8
2.α. Ψυχαναλυτική κατεύθυνση.....	9
2.β. Γνωστική – γενετική κατεύθυνση.....	13
2.γ. Κοινωνικό – πολιτισμική κατεύθυνση.....	14
2.δ. Περιγραφική – γενετική κατεύθυνση.....	15
2.ε. Συμπεριφοριστική κατεύθυνση.....	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV.....	19
ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ.....	19
1. Έννοια της επιθετικότητας.....	19
2. Κυριότερες μορφές ανθρώπινης επιθετικότητας.....	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V.....	24
ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ (ΠΡΟΤΥΠΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ).....	24
1. Ενδογενή – έμφυτα αίτια της επιθετικότητας.....	25
1.1. Η ψυχαναλυτική θεωρία του S. Freud.....	25
1.2. Η θεωρία της ψυχολογίας του βάθους του A. Adler.....	28
1.3. Η νεοενστικτική θεωρία του K. Lorenz.....	30
1.4. Άλλες απόψεις φροϋδιστών για την επιθετικότητα.....	33
2. Εξωγενή – πολιτιστικά αίτια της επιθετικότητας.....	36
2.1. Η θεωρία της ματαίωσης.....	36
2.2. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης.....	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI.....	48
Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ (ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - ΣΧΟΛΕΙΟ).....	48

1. Ο ρόλος των πρωτογενών ομάδων (οικογένεια - σχολείο) σαν μέσα κοινωνικοποίησης του παιδιού..... 48

2. Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια 51

2.1. Αίτια επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια 61

2.2. Εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού μέσα στην οικογένεια..... 65

3. Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στο σχολείο 68

3.1. Αίτια επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στο σχολείο 72

3.2. Εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού μέσα στο σχολείο..... 77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII 81

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ..... 81

1. Η τηλεόραση σαν μέσο κοινωνικοποίησης του παιδιού 83

2. Θεωρίες που στηρίζουν την επίδραση της τηλεόρασης στην εμφάνιση της επιθετικότητας στο παιδί..... 88

2.α. Η θεωρία της γενικής συναισθηματικής διέγερσης..... 88

2.β. Η θεωρία του ερεθισμού ή της παρόρμησης 90

2.γ. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης με παρατήρηση 91

2.δ. Θεωρία της κοινωνικής μάθησης με μίμηση 92

2.ε. Η θεωρία της δικαιολόγησης της επιθετικής και εγκληματικής συμπεριφοράς 93

3. Η συμβολή της τηλεόρασης στην πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς 94

4. Η λειτουργία των περιεχομένων της τηλεόρασης στην συνείδηση του παιδιού 99

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII 106

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ..... 106

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX 110

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ..... 110

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ..... 115

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ..... 118

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 123

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το φαινόμενο της επιθετικότητας οδήγησε πολλούς διαπρεπείς επιστήμονες πολλών επιστημονικών κλάδων να στρέψουν την προσοχή τους προς αυτό. Να αναρωτηθούν για το τι είναι επιθετικότητα, από που πηγάζει η ετοιμότητα για επίθεση και προπαντός για το ποια είναι τα αίτια που κάνουν τον άνθρωπο επιθετικό ή μη επιθετικό.

Η επιθετικότητα, είναι ένα φαινόμενο που συναντάμε σε όλες της περιοχές της κοινωνικής ζωής· ανάμεσα στα παιδιά, στους συναδέλφους, στους προϊσταμένους, τις ιδεολογίες, τις φυλές, τους λαούς και τα έθνη. Περιλαμβάνει ένα μεγάλο φάσμα εκδηλώσεων και ενεργειών, από την απλή λεκτική προσβολή και υποτίμηση της προσωπικότητας του άλλου, μέχρι τις δολοφονίες, τους πολέμους και την αυτοκαταστροφή. Με μια λέξη, παντού όπου οι άνθρωποι, τα συμφέροντα τους και οι πεποιθήσεις τους συγκρούονται, εμφανίζεται επιθετικότητα και βία στο προσκήνιο.

Λαμβάνοντας υπόψη μας, τα όσα αναφέρει ο E. Eibesfeld (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.37): «Δαμάσαμε τα στοιχεία της φύσης, κατανικήσαμε και εξοντώσαμε τα αρπακτικά θηρία που κάποτε μας απειλούσαν. Τώρα είμαστε οι ίδιοι για τους εαυτούς μας οι πιο μεγάλοι εχθροί, αν δεν κατορθώσουμε να χαλιναγωγήσουμε την επιθετικότητά μας», καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι για να χαλιναγωγήσουμε την επιθετικότητά μας έχει μεγάλη σημασία να γνωρίζουμε όσο το δυνατό περισσότερα για αυτή.

Συνεπώς η προσπάθεια της μελέτης μας έγκειται στο να προσεγγίσει εννοιολογικά την επιθετικότητα, την παιδική ηλικία και ειδικότερα τις ψυχολογικές θεωρίες διαφόρων επιστημόνων σχετικά με την προέλευση της παιδικής επιθετικότητας. Επίσης σημαντικό μέρος της μελέτης αυτής, κατέχει η συμβολή των πρωτογενών ομάδων κοινωνικοποίησης (οικογένεια - σχολείο) και της τηλεόρασης, στην εμφάνιση της επιθετικότητας στα παιδιά.

Σκοπός της μελέτης

Η επιθετικότητα και κυρίως η παιδική, συναντάτε πολύ συχνά τόσο στα πλαίσια της οικογένειας όσο και στα πλαίσια του σχολείου. Από την άλλη, με την εισβολή της τηλεόρασης στα σπίτια μας παρατηρούμε πως τα παιδιά απορροφούν σαν "σφουγγάρια" τα όσα βλέπουν σε αυτή. Έτσι, σκοπός της μελέτης μας είναι να εμβαθύνουμε στο φαινόμενο της επιθετικότητας και στο κατά πόσο συμβάλουν στην εμφάνισή της στα παιδιά ηλικίας 7 – 12 ετών, οι πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης (οικογένεια - σχολείο) και τηλεόραση.

Επιμέρους στόχοι της μελέτης

Οι επιμέρους στόχοι της μελέτης αυτής είναι :

α. Να επισημανθούν οι διαστάσεις που μπορεί να πάρει η επιθετικότητα και κυρίως η παιδική.

β. Να τονισθεί η επίδραση της οικογένειας και του σχολείου όσον αφορά τον ρόλο που παίζουν στην εμφάνιση της παιδικής επιθετικότητας.

γ. Να επισημανθεί η επιρροή που ασκεί η τηλεόραση στην πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά.

δ. Να αναφερθούν οι βασικές ψυχολογικές θεωρίες σχετικά με την επιθετικότητα και τη προέλευση της.

ε. Να εντοπίσουμε το πόσο σημαντικό ρόλο παίζει η διαδικασία της κοινωνικοποίησης στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών και πως η λανθασμένη αυτή διαδικασία μπορεί να οδηγήσει σε επιθετικούς τρόπους συμπεριφοράς.

στ. Να ευαισθητοποιήσουμε τις πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης (οικογένεια - σχολείο) καθώς και τους φορείς της τηλεόρασης έτσι ώστε να συνειδητοποιήσουν την αξία του ρόλου τους, την επίδραση που ασκούν στα παιδιά και την ευθύνη τους σχετικά με τους τρόπους συμπεριφοράς που θα υιοθετήσουν τα παιδιά στη ζωή τους.

Ορισμοί όρων

Δευτερογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης : είναι οι ομάδες των οποίων τα μέλη έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα ή μερικές ιδιότητες και έχουν σαν σκοπό τη μάθηση και ανάληψη καινούργιων ρόλων και λειτουργιών, μιας εργασίας, ενός επαγγέλματος κ.τ.λ. (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.77).

Επιθετικότητα : είναι το είδος της συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται σαν εχθρική απέναντι στα άλλα μέλη της

κοινωνικής ομάδας ή απέναντι στο ίδιο το άτομο (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.20).

Κοινωνικοποίηση : είναι η διαδικασία κατά την οποία γίνεται η μεταβίβαση, σε ένα πρόσωπο, τρόπων συμπεριφοράς, κανόνων και αξιών έτσι ώστε οι γενικές προσδοκίες σαν γίνουν και δικές του προσδοκίες (Βουϊδάσκη Β, 1992, σελ.135).

Παιδική ηλικία : είναι η περίοδος ανάμεσα στο 7^ο και 12^ο έτος ανάπτυξης ενός ατόμου (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 3, 1985, σελ.11).

Πρωτογενείς ομάδες : είναι οι ομάδες των οποίων τα μέλη συνδέονται με στενούς δεσμούς φιλίας, οικειότητας και συνεργασίας, όπως η οικογένεια, το σχολείο κ.τ.λ. (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.74).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Αφορμή για την επιλογή του θέματος της μελέτης μας, αποτέλεσε το γεγονός ότι η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών είναι ένα φαινόμενο που παρουσιάζει έξαρση μέσα στην ελληνική κοινωνία. Ο προβληματισμός μας για το τι είναι η επιθετικότητα και ποίοι είναι οι λόγοι που ωθούν τα παιδιά σε τέτοιου είδους συμπεριφορές αποτέλεσαν και το έναυσμα για την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης.

Οι διαδικασίες που ακολουθήσαμε για την ολοκλήρωση της, αρχικά ήταν το να εντοπίσουμε την ανάλογη βιβλιογραφία. Στην προσπάθεια μας αυτή ήρθαμε σε επαφή με την Δημοτική βιβλιοθήκη της Πάτρας, την βιβλιοθήκη του Τ.Ε.Ι. Πατρών και τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πατρών. Επισκεφτήκαμε την Δημοτική βιβλιοθήκη της Ναυπάκτου και τη Δημοτική βιβλιοθήκη της Λαμίας. Επίσης, υλικό αναζητήσαμε τόσο από βιβλιοπωλεία της Πάτρας όσο και από της Αθήνας.

Τέλος, μέσα από την εμπειρία που είχαμε στην ομάδα ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης γονέων της κίνησης "Πρότασης", τα όσα ακούστηκαν από γονείς σχετικά με τη συμπεριφορά που παρουσιάζουν τα παιδιά τους, τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό τους περιβάλλον καθώς και οι επιρροές που δέχονται αυτά από την συνεχή παρακολούθηση της τηλεόρασης, επιβεβαίωσαν τους προβληματισμούς μας και ενίσχυσαν την επιθυμία μας για την επιλογή αυτού του θέματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

1. Προσδιορισμός και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας

Σύμφωνα με τον Ι. Παρασκευόπουλο(τόμος 3 , 1985, σελ.11), η παιδική ηλικία εκτείνεται από το 6^ο έτος ως την ηλικία όπου το άτομο γίνεται σεξουαλικά ώριμο (ως το 11^ο έτος για τα κορίτσια και το 13^ο για τα αγόρια). Ο ίδιος, από την άλλη πλευρά, κατά τον παρουσίαση των περιόδων ανάπτυξης αναφέρει την χρονική περίοδο από 7 μέχρι 11 χρόνων, ως δεύτερη νηπιακή ή σχολική ηλικία. Στη μελέτη μας η παιδική ηλικία προσδιορίζεται από το 7^ο έως το 12^ο έτος. Αρχίζει με την εμφάνιση των πρώτων μόνιμων δοντιών και την είσοδο του παιδιού στο σχολείο και τελειώνει με την έναρξη της εφηβείας (την πρώτη έμμηνο ρύση στα κορίτσια και την πρώτη εκσπερμάτωση στα αγόρια).

Όσον αφορά την ανάπτυξη, η παιδική ηλικία χαρακτηρίζεται ως μία περίοδος βιωματικής σταθερότητας και υγείας, γνώσης και λογικής μέσα στις ομάδες των συνομηλίκων, δράσης και φιλοπονίας. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, της περιόδου αυτής, κατά τομέα ανάπτυξης, θα αναφερθούν στη συνέχεια.

Στο σωματικό και κινητικό τομέα, πραγματοποιείται περισσότερο ποιοτική παρά ποσοτική μεταβολή. Παρατηρείται μία αισθητή μεταβολή του ρυθμού αύξησης των μέρων του σώματος και δίνεται προτεραιότητα στην τελειοποίηση της ραγδαίας αύξησης που

πραγματοποιήθηκε στην προηγούμενη ηλικιακή περίοδο. Μειώνεται ο ρυθμός της σωματικής ανάπτυξης προκειμένου να πραγματοποιηθεί εκτενέστερος έλεγχος και προσδιορισμός στις βιοσωματικές και ψυχοκινητικές διεργασίες. Για το λόγο αυτό, οι ψυχοκινητικές δεξιότητες, στη περίοδο αυτή, αποκτούν μεγαλύτερη ισχύ.

Στο νοητικό τομέα πραγματοποιείται ένα πέρασμα, από τον εγωκεντρισμό και τη διαισθητική λογική της νηπιακής ηλικίας, στην αποκέντρωση της αντίληψης και στις αναστρέψιμες νοητικές πράξεις. Ήδη από το 7^ο έτος στο παιδί παρουσιάζεται για πρώτη φορά συνεπή και σταθερή λογική. Αρχίζει να κατακτά πλείστα γνωστικά λογικά σχήματα, όπως της ιεραρχικής οργάνωσης των τάξεων, του να θέτει με σειρά τις ποικίλες σχέσεις ανισότητας, της έννοιας του αριθμού, των χαρακτηριστικών του φυσικού κόσμου (βάρους, όγκου)κ.α. Η σκέψη όμως παρουσιάζει ακόμη λειτουργικές αδυναμίες π.χ. παραμένει δέσμια της συγκεκριμένης πραγματικότητας, δεν μπορεί να χειριστεί αφηρημένες έννοιες και τυπικά λογικά σχήματα. Επίσης, οι ατομικές διαφορές στη νοημοσύνη γίνονται πιο αισθητές και αντανακλώνται στη πρόοδο του παιδιού στα σχολικά μαθήματα.

Στον τομέα της συναισθηματικής και κοινωνικής ανάπτυξης πραγματοποιούνται σημαντικές μεταβολές. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος του παιδιού, στρέφεται από τον εαυτό του και τους γονείς του, προς τους συνομηλίκους του. Στην ηλικία αυτή σχηματίζονται οι πρώτες ομάδες όπου οι ενήλικες δεν είναι ευπρόσδεκτοι. Οι ομάδες είναι ομόφυλες, έχουν τη δική τους κρυφή γλώσσα και τον δικό τους κώδικα συμπεριφοράς στις οποίες τα παιδιά επιδιώκουν να ενταχθούν και να γίνουν αποδεκτά, για να βιώσουν μία αμφίδρομη σχέση με τους

συνομηλικούς τους. Οι γονείς, ο δάσκαλος και οι άλλοι ενήλικοι εξακολουθούν να είναι σημαντικά πρόσωπα για το παιδί αλλά σε χωροχρονικά περιορισμένο πλαίσιο. Επίσης την περίοδο αυτή το σχολείο αποτελεί σημαντικό παράγοντα κοινωνικοποίησης του παιδιού και παύει ο αποκλειστικός ρόλος της οικογένειας. Εκεί το παιδί θα έρθει αντιμέτωπο με μία πιο αντικειμενική μεταχείριση και όχι με τη μεροληπτική αντιμετώπιση των γονέων που είχε συνηθίσει μέχρι πρότινος. Το παιδί αποκτά μία σχετική αυτογνωσία καθώς το κοινό πρόγραμμα του σχολείου αποτελεί ένα μέτρο σύγκρισης με τα άλλα παιδιά. Νιώθει ότι εκτός από το «εγώ» υπάρχει το «εμείς» και ότι εκτός από τα δικαιώματα υπάρχουν και υποχρεώσεις.

Στον τομέα της ανάπτυξης της προσωπικότητας το ψυχικά υγιές παιδί έχει μέχρι στιγμής επιτύχει ικανοποιητική βασική εμπιστοσύνη, αυτονομία και πρωτοβουλία και τώρα είναι έτοιμο να ειδωθεί στη φιλοπονία και τη παραγωγικότητα. Αρχίζει να συνειδητοποιεί την έννοια του καθήκοντος, την ανάγκη για επιτεύγματα και νιώθει χαρά μόνο όταν τα ολοκληρώνει. Βιώνει την ευχαρίστηση που συνεπάγεται η απόκτηση μίας δεξιότητας και να χαίρεται όταν είναι παραγωγικό. Αν όμως δεν κατορθώσει να ικανοποιήσει την ανάγκη του αυτή για φιλοπονία και παραγωγικότητα θα δημιουργήσει συναισθήματα κατωτερότητας και ανεπάρκειας.

2. Θεωρητικές κατευθύνσεις σχετικά με την παιδική ηλικία

Σημαντική ώθηση στη μελέτη του αναπτυσσόμενου ανθρώπου έδωσαν οι θεωρητικές απόψεις και οι εμπειρικές έρευνες

κορυφαίων επιστημόνων της συμπεριφοράς του ανθρώπου, όπως του S. Freud, A. Adler, Piaget κ.α. Οι επιστημονικές αυτές θεωρίες επηρέασαν τόσο τους σκοπούς όσο και τη μεθοδολογία της σύγχρονης εξελικτικής ψυχολογίας, με αποτέλεσμα να διαμορφώσουν μέσα στο χώρο της ψυχολογίας του παιδιού διάφορες θεωρητικές κατευθύνσεις.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσουμε τις κύριες θεωρητικές κατευθύνσεις, οι οποίες είναι: **α. η ψυχαναλυτική κατεύθυνση, β. η γνωστική γενετική κατεύθυνση, γ. η κοινωνική – πολιτισμική κατεύθυνση, δ. η περιγραφική – γενετική κατεύθυνση και ε. η συμπεριφοριστική κατεύθυνση.**

2.α. Ψυχαναλυτική κατεύθυνση

Η διαπίστωση ότι υπάρχουν ασυνείδητα κίνητρα συμπεριφοράς, δηλαδή ότι το άτομο δεν έχει επίγνωση κάθε φορά του γιατί συμπεριφέρεται όπως συμπεριφέρεται, έδωσε ώθηση ώστε να στραφεί το ενδιαφέρον πολλών θεωρητικών και ερευνητών προς το εξελικτικό ιστορικό του ατόμου και προς το ρόλο που διαδραματίζουν οι πρώτες εμπειρίες στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του. Αυτό οδήγησε στην ύπαρξη διάφορων παραλλαγών ψυχαναλυτικής θεώρησης της ανάπτυξης, εμείς θα παρουσιάσουμε βασικά στοιχεία από τρεις θεωρίες: **i. Τη ψυχαναλυτική θεωρία του S. Freud, ii. Τη θεωρία της ατομικής ψυχολογίας του A. Adler, iii. Τη βιοκοινωνική θεωρία του Erikson.**

i. Ψυχαναλυτική θεωρία του S. Freud

Ο S. Freud υποστηρίζει πως όλη η συμπεριφορά του ανθρώπου, επομένως και η ανάπτυξη του, από τη στιγμή της γέννησης του είναι σκόπιμη και αποβλέπει στην ικανοποίηση βιολογικών ορμών και κυρίως στην ορμή της ηδονής. Η όλη πορεία της ζωής του ανθρώπου είναι μια προσπάθεια να εξεύρει αποδεκτούς τρόπους να ικανοποιήσει τη libido, μια συνεχής πάλη να διατηρήσει μια ισορροπία μεταξύ των εσωτερικών παρορμήσεων και τη κοινωνικής πραγματικότητας. Η διαρκής αυτή πάλη απεικονίζεται στη δυναμική σχέση ανάμεσα στα τρία μέρη της ψυχικής συσκευής, το Εκείνο, το Εγώ και το Υπερεγώ. Το Εκείνο περιλαμβάνει τα βιολογικά ένστικτα και λειτουργεί με βάση την αρχή της ευχαρίστησης, το Εγώ περιλαμβάνει τις ψυχικές λειτουργίες με τις οποίες το άτομο αντιλαμβάνεται τη πραγματικότητα και λειτουργεί με βάση την αρχή της πραγματικότητας και τέλος το Υπερεγώ που περιλαμβάνει το σύνολο των κανόνων συμπεριφοράς που επιβάλλει η κοινωνία στα μέλη της

Ο S. Freud (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ. 51) υποστηρίζει ότι το Εκείνο, το Εγώ και το Υπερεγώ κατά τη διάρκεια τις εξέλιξης τους, ακολουθούν μια σειρά από προκαθορισμένα στάδια τα οποία αναφέρονται σε μια περίοδο της ζωής του ατόμου. Το στάδιο το οποίο αναφέρεται στη περίοδο της παιδικής ηλικίας, έτσι όπως την έχουμε προσδιορίσει στη μελέτη μας, είναι της λανθάνουσας σεξουαλικότητας (7ο έως 11ο έτος). Στο στάδιο αυτό το άτομο στρέφεται προς τα πρόσωπα και τα πράγματα του ευρύτερου περιβάλλοντος και αποκτά ποικίλες γνώσεις και δεξιότητες και ενισχύει το Υπερεγώ. Είναι μία περίοδος εσωτερικής γαλήνης πριν από την ήβη.

Στις περιπτώσεις που η βιολογική ορμή δεν έχει ικανοποιηθεί επαρκώς σε ένα στάδιο, το παιδί αφήνει το στάδιο αυτό με ένα βαθμό καθήλωσης. Αν στα επόμενα στάδια η ικανοποίηση της ορμής είναι ανεπαρκής, το άτομο παλινδρομεί σε μορφές συμπεριφοράς παιδικών σταδίων. Οι δυο αυτές λειτουργίες, η καθήλωση και η παλινδρόμηση, προκαλούν μόνιμες αλλοιώσεις στην προσωπικότητα του ατόμου. Ο S. Freud θεωρεί ότι οι πρώτες εμπειρίες της παιδικής ηλικίας είναι καθοριστικές για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

ii. Ατομική ψυχολογία του A. Adler

Ο A. Adler (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ.53) δίνει μια κοινωνική προοπτική στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Υποστηρίζει ότι τα άτομα είναι κοινωνικά όντα, καθώς τόσο οι σκέψεις τους όσο και οι ενέργειες τους αποβλέπουν σε κάποιο σκοπό. Η ψυχολογική τους ανάπτυξη μπορεί να ερμηνευθεί μόνο στα πλαίσια του κοινωνικού τους περιγύρου, στο οποίο ζουν και ενεργούν τα άτομα. Βασικό κίνητρο των πράξεων τους είναι η ορμή για κοινωνική αναγνώριση και κάθε αποτυχία στη προσπάθεια ικανοποίησης της καταλήγει στο συναίσθημα της μειωμένης αυτοεκτίμησης, στο σύμπλεγμα κατωτερότητας.

Ο A. Adler δεν εισάγει στάδια ανάπτυξης και θεωρεί τη συμπεριφορά ως το αποτέλεσμα του ιδιαίτερου τρόπου ζωής (life style) που υιοθετούν τα άτομα. Ο ιδιαίτερος αυτός τρόπος συμπεριφοράς αντανακλά στις αξιολογήσεις που κάνουν τα άτομα για τον εαυτό τους, για το περιβάλλον τους, για τον γύρω κόσμο και για τη θέση τους μέσα σ' αυτόν.

Έτσι για τη κατανόηση της συμπεριφοράς των παιδιών ο A. Adler (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ.53) υποστηρίζει ότι πρέπει να καθοριστούν οι σκοποί που επιδιώκουν τα παιδιά,

πως προσλαμβάνουν και βιώνουν την κατάσταση μέσα στην οποία πρέπει να δράσουν καθώς επίσης τον τρόπο ζωής που έχουν υιοθετήσει. Ο ιδιαίτερος αυτός τρόπος ζωής διαμορφώνεται κατά τη παιδική ηλικία και είναι δύσκολο να αλλάξει. Ενώ επίσης έμφαση δίνεται στις επιδράσεις που ασκούνται στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των παιδιών, το ψυχολογικό κλίμα της οικογένειας (ενδοοικογενειακές σχέσεις, συμπεριφορά γονέων κ.α.) και η σύνθεση της (σειρά γέννησης, πολυμελής κ.α.).

iii. Βιοκοινωνική θεωρία του E. Erikson

Ο E. Erikson (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 3, 1985, σελ.67) δέχεται ότι η ανθρώπινη προσωπικότητα διαφοροποιείται και αλλάζει καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Δηλαδή, η διαμόρφωση της προσωπικότητας δεν συντελείται ολοκληρωτικά κατά την παιδική ηλικία αλλά εξελίσσεται και διαφοροποιείται και μετά το τέλος της. Έτσι σε κάθε περίοδο της ζωής τα άτομα αντιμετωπίζουν μια αναπτυξιακή κρίση, η οποία επιλύεται ανάλογα με το είδος της αλληλεπίδρασης του εγώ με τον κοινωνικό περίγυρο.

Ο ίδιος, στην προσπάθεια του να περιγράψει τις αναπτυξιακές κρίσεις του Εγώ, εισάγει ένα πλαίσιο σταδίων κατά τα οποία τα άτομα διαμορφώνουν νέες αντιλήψεις για τον εαυτό τους και για τον κοινωνικό τους περίγυρο. Στην παιδική ηλικία, όπως εμείς την έχουμε προσδιορίσει στη μελέτη μας, αναφέρεται το στάδιο της Φιλοπονίας – Κατωτερότητας. Το στάδιο αυτό καλύπτει από το 6^ο ως το 11^ο έτος της ηλικίας, τότε, δηλαδή, που το παιδί πρέπει να αποκτήσει τις σχολικές γνώσεις και δεξιότητες και να μάθει να συνεργάζεται με τους συνομηλίκους του. Αν το περιβάλλον του παιδιού (οικογένεια-σχολείο) ενθαρρύνει το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμό του να γνωρίσει τον κόσμο γύρω του, θα αναπτύξει το συναίσθημα της εργατικότητας και της φιλοπονίας. Αντίθετα, αν

το περιβάλλον του θεωρεί τις προσπάθειες αυτές ως «αταξίες» ή «ακαταστασίες», το παιδί θα δημιουργήσει το συναίσθημα της κατωτερότητας.

2.β. Γνωστική γενετική κατεύθυνση

Κύριος εκπρόσωπος της γνωστικής – γενετικής κατεύθυνσης είναι ο J. Piaget (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ.57), ο οποίος υποστήριξε ότι η νοημοσύνη είναι μια λειτουργία που βοηθάει τα άτομα να διατηρήσουν μια ισορροπία ανάμεσα στα εξωτερικά ερεθίσματα και στις εσωτερικές γνωστικές τους δομές. Η προσαρμογή αυτή πραγματοποιείται με δυο αντισταθμιζόμενες διεργασίες, την **αφομοίωση** και τη **συμμόρφωση**. Η αφομοίωση αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ενσωματώνουν τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις σε προϋπάρχουσες νοητικές δομές, ενώ η συμμόρφωση αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα τροποποιούν τις υπάρχουσες γνωστικές δομές ώστε να μπορέσουν να κατανοήσουν τα δεδομένα της εμπειρίας. Οι δυο αυτές διεργασίες είναι παρούσες καθόλη τη διάρκεια της ανάπτυξης και δημιουργούν μια ισορροπία.

Η ανάπτυξη είναι μια σειρά από διαδοχικές μορφές ισορροπίας, τις περιόδους νοητικής ανάπτυξης, ο J. Piaget περιγράφει τέτοιες περιόδους ανάπτυξης. Σε κάθε περίοδο, διαμορφώνονται και λειτουργούν, κάτω από τις επιδράσεις της αφομοίωσης και της συμμόρφωσης, διαφορετικά γνωστικά σχήματα. Η περίοδος που απασχολεί τη παιδική ηλικία, όπως εμείς την έχουμε προσδιορίσει στη μελέτη μας, είναι η περίοδος της συγκεκριμένης σκέψης και εκτείνεται από το 7^ο έως το 11^ο έτος της ηλικίας. Στη περίοδο αυτή

η γνωστική λειτουργία στηρίζεται σε νοητικές πράξεις και συλλογισμούς που ανταποκρίνονται στους κανόνες της καθαρής λογικής (κατηγοριοποίηση, αρίθμηση, σειροθέτηση κ.α.). Οι νοητικές αυτές πράξεις είναι δυνατόν να γίνουν μόνο σε συγκεκριμένα πράγματα και στο άμεσο παρόν. Επίσης οι συλλογισμοί είναι εμπειρικοί - επαγωγικοί και δεν αποτελούν οργανικό και ενιαίο σύστημα, αλλά παραμένουν απομονωμένοι και ασύνδετοι. Η σκέψη, δηλαδή, στη περίοδο αυτή είναι προσκολλημένοι στο άμεσο και συγκεκριμένο και δεν μπορεί να προσεγγίσει την καθαρή αφαίρεση.

2.γ. Η κοινωνικό – πολιτισμική κατεύθυνση

Η κοινωνικό – πολιτισμική κατεύθυνση δίνει έμφαση στις επιδράσεις που ασκούν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας οι ειδικές κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύσσονται τα άτομα. Υποστηρίζει ότι κάθε κοινωνία επιβάλλει στα μέλη της ορισμένα πρότυπα συμπεριφοράς και τα άτομα για να γίνουν αποδεκτά από τη κοινωνική ομάδα θα πρέπει να συμμορφωθούν στα πρότυπα αυτά. Έτσι για να νιώσουν ευτυχισμένα και να προχωρήσουν στα επόμενα εξελικτικά στάδια, θα πρέπει να πραγματώσουν τα εξελικτικά επιτεύγματα που καθορίζει κάθε κοινωνία για κάθε φάση της ζωής τους. Δηλαδή μέρος της συμπεριφοράς τους και της προσωπικότητάς τους καθορίζεται από τις κοινωνικές συνθήκες.

2.δ. Η περιγραφική – γενετική κατεύθυνση

Η περιγραφική – γενετική κατεύθυνση βασίζεται στην άποψη ότι για να κατανοηθεί η ανθρώπινη εξέλιξη πρέπει να μελετηθεί η περιγραφή των μορφών της «τυπικής» συμπεριφοράς για κάθε ηλικία. Κύριος εκφραστής αυτής της κατεύθυνσης είναι ο Gesell (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ.40), ο οποίος χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της σινεμασκόπησης, καθόρισε αναπτυξιακά χρονοδιαγράμματα με τις μορφές συμπεριφοράς που αναμένεται να παρουσιάσει το μέσο παιδί σε κάθε ηλικία. Έτσι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη είναι αυτογενής και καθορίζεται από εγγενής διακανονιστικούς μηχανισμούς. Οι εξωτερικές επιδράσεις παίζουν δευτερεύοντα ρόλο, δηλαδή, η ανάπτυξη είναι αποτέλεσμα της ωρίμανσης και συνάρτηση της χρονολογικής ηλικίας, το περιβάλλον απλώς προμηθεύει τα μέσα για να εκδηλωθούν οι διάφορες μορφές συμπεριφοράς.

Επίσης ο Gesell (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ.41), παρατήρησε ότι στη πορεία ανάπτυξης υπάρχει μια περιοδικότητα. Δηλαδή, ενώ σε ορισμένες περιόδους ο ψυχισμός βρίσκεται σε κατάσταση ισορροπίας και ηρεμίας, επέρχεται μια περίοδος αναταραχής και ανακατατάξεων, για να καταλήξει και πάλι σε μία νέα μορφή ισορροπίας και ομοιόστασης.

Εδώ θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα κύριο χαρακτηριστικό αυτής της κατεύθυνσης είναι η έμφαση στα στάδια ωριμότητας. Το παιδί σε κάθε στάδιο έχει ιδιαίτερα ψυχοπνευματικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα και ιδιαίτερη χαρακτηριστική ετοιμότητα να επωφεληθεί από τις νέες εμπειρίες και την καθοδήγηση των ενηλίκων. Η έμφαση των σταδίων αυτών γίνεται

με μια ορισμένη σειρά και ακολουθία, η οποία είναι για όλα τα άτομα ίδια.

2.ε. Η συμπεριφοριστική κατεύθυνση

Η συμπεριφοριστικά κατεύθυνση έχει σαν κύριους εκπροσώπους τον Watson και τον Skinner, αν και έναυσμα των συμπεριφοριστών αποτέλεσε η άποψη του Locke (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 1, 1985, σελ.66 & 43) ότι τα παιδιά γεννιούνται "tabula rasa" (άγραφος χάρτης) και ότι όλη η συμπεριφορά των ανθρώπων είναι αποτέλεσμα εμπειρίας. Τα αναπτυσσόμενα άτομα υφίστανται αλλαγές, γιατί μαθαίνουν νέες μορφές συμπεριφοράς ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων εμπειριών. Οι συμπεριφοριστές έχουν περιγράψει τρία είδη μάθησης: **i. την κλασική εξαρτημένη μάθηση, ii. τη συντελεστική μάθηση και iii. την κοινωνική μάθηση.**

i. Κλασική εξαρτημένη μάθηση

Σύμφωνα με την κλασική εξαρτημένη μάθηση, τα παιδιά, μέσω μιας τοποχρονικής συνεξάρτησης, μαθαίνουν να αντιδρούν με μια παλιά συμπεριφορά σε ένα νέο ερέθισμα. Η διαδικασία αυτή προϋποθέτει την ταυτόχρονη επαναληπτική παρουσίαση, δυο ερεθισμάτων. Το ένα ερέθισμα, το φυσικό, προκαλεί μια αντανακλαστική αντίδραση, τη φυσική αντίδραση. Το άλλο ερέθισμα, ενώ αρχικά είναι ουδέτερο, αν παρουσιαστεί πολλές φορές ταυτόχρονα με το φυσικό ερέθισμα, μπορεί να το υποκαταστήσει και να προκαλεί μόνο του πλέον τη φυσική αντίδραση.

Το πρότυπο της εξαρτημένης αντανακλαστικής μάθησης εισήγαγε ο J. Watson, ο οποίος, καθιέρωσε μια θεωρητική ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, το συμπεριφορισμό. Κεντρική ιδέα αυτής της ερμηνείας, αποτέλεσε η άποψη ότι η συμπεριφορά των ατόμων είναι επίκτητη. Χωρίς να καταργεί τη σπουδαιότητα των βιολογικών λειτουργιών στη διαμόρφωση της ανθρώπινης εμπειρίας, ο συμπεριφορισμός εκκινεί από την άποψη όλη η ψυχική ζωή των ατόμων, ακόμη και τα συναισθήματα και οι σκέψεις, είναι αντιδράσεις του οργανισμού σε ανεξάρτητα και εξαρτημένα ερεθίσματα του τύπου Ερέθισμα → Αντίδραση.

ii. Συντελεστική μάθηση.

Κατά τη συντελεστική μάθηση τα παιδιά μαθαίνουν νέες μορφές συμπεριφοράς μέσω της επιλεκτικής ενίσχυσης. Εδώ δεν πρόκειται για απόκτηση νέων μορφών συμπεριφοράς, αλλά για πολλαπλή χρήση παλιών. Την άποψη αυτή εισήγαγε ο Skinner. Ο οποίος ξεκίνησε από την άποψη ότι κύριο χαρακτηριστικό κάθε ζώντος οργανισμού, επομένως και των παιδιών, είναι η επιδίωξη της ικανοποίησης διαφόρων αναγκών και της μείωσης της ψυχικής έντασης που προκαλούν οι ανάγκες αυτές. Για την επίτευξη αυτού, τα άτομα επενεργούν επάνω στο περιβάλλον τους. Χρησιμοποιούν αντιδράσεις που συνοδεύονται από διάφορα γεγονότα στο περιβάλλον.

Η συντελεστική μάθηση αφορά τις συνεξαρτήσεις ανάμεσα στις αντιδράσεις των ατόμων και στα γεγονότα που συμβαίνουν στο περιβάλλον, αμέσως μετά από κάθε ενέργεια των ατόμων. Μερικά από τα γεγονότα αυτά είναι ενισχυτικά, δηλαδή συμβάλουν στη μείωση της ψυχικής έντασης και έχουν σαν αποτέλεσμα να αυξάνουν την πιθανότητα να επανεμφανιστεί η συμπεριφορά που προηγήθηκε και τα προκάλεσε.

iii. Κοινωνική μάθηση

Η κοινωνική μάθηση μελετήθηκε αρχικά από τον J. Dollard και N. Miller και αργότερα από τους A. Bandura και R. Walters. Στην κοινωνική μάθηση, τα παιδιά μαθαίνουν νέες μορφές συμπεριφοράς μέσω της μίμησης προτύπων. Οι συμπεριφοριστές, εδώ δίνουν έμφασή στην ορθολογική οργάνωση των εμπειριών των παιδιών και στην απόκτηση συνηθειών. Τα παιδιά αποκτούν συμπεριφορές απλά παρατηρώντας και μιμούμενο άλλα πρότυπα, χωρίς τα ίδια να ενεργούν ή να γίνονται αποδέκτες κάποιας αμοιβής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

1. Έννοια της επιθετικότητας

Ο όρος «Aggressor» (επιθετικότητα) προέρχεται εκ του λατινικού ρήματος «ad - gredior» που σημαίνει «προσέρχομαι βαδίζοντας». Το ουσιαστικό «gressus» ή «gressio» σημαίνει : βάδισμα, περπάτημα, κίνηση, πορεία ή ακόμη πορεία λόγου. Το ρήμα όμως σε ιδιαίτερη εννοιολογική συνάφεια σημαίνει «πλησιάζω κάποιο πρόσωπο ή πράγμα με ορισμένο σκοπό». Αυτό το πλησίασμα μπορεί να είναι φιλικό και ειρηνικό με την έννοια του «απευθύνομαι σε κάποιον». Μπορεί όμως αυτό το πλησίασμα να είναι κάτι εχθρικό και τότε έχει τη σημασία του «επιτίθεμαι, εισβάλω, επιτίθεμαι αιφνιδιαστικά». Στη σημασία όμως των όρων «aggressio, aggressus»(η επίθεση, η έφοδος) και του «aggressor» (ο επιτιθέμενος) υπερτερεί το εχθρικό στοιχείο. Στη καθημερινή χρήση στον όρο «επιθετικότητα» εννοιολογικά υποχωρεί το ειρηνικό και φιλικό στοιχείο και επικρατεί το νόημα μίας εχθρικής, επιθετικής πράξης ενός προσώπου ή ζώου, εναντίον ενός άλλου προσώπου ή ζώου ή ενός αντικειμένου.

Στη προσπάθεια μας για μία εννοιολογική προσέγγιση και για τον ορισμό της έννοιας της επιθετικότητας θα συναντήσουμε μερικούς επιστήμονες να την ορίζουν ως μία έμφυτη ορμή, άλλους ως μία κοινωνικά αποκτώμενη ιδιότητα και άλλους ως μία αντίδραση του ανθρώπου σε ερεθίσματα του περιβάλλοντος,

όπως κίνδυνος, απειλή, αγωνία κ.α. Η ίδια όμως η πολυπλοκότητα του όρου καθώς και η διαφορετικά αφετηρία της εκκίνησης των διαφόρων επιστημών και επιστημονικών κλάδων, οι οποίοι ασχολούνται μ' αυτή, καθιστά σχεδόν αδύνατη τη δυνατότητα διατύπωσης ενός ενιαίου ορισμού κοινής αποδοχής. Παραθέτουμε, ωστόσο, μερικούς από τους επικρατέστερους ορισμούς.

Ο E. Furntratt (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.21), με την έννοια επιθετική συμπεριφορά, εννοεί όλους αυτούς τους τρόπους συμπεριφοράς ατόμων ή ομάδων που προκαλούν βλάβη στους άλλους, τους βάζουν σε αγωνία ή τους υποτάσσουν με τη βία. Οι επιθετικοί τρόποι συμπεριφοράς μπορούν φυσικά να κατευθύνονται και εναντίον πραγμάτων ή σε ειδική περίπτωση εναντίον του ίδιου του προσώπου που ενεργεί. Τρόποι συμπεριφοράς που οδηγούν σε βλάβη άλλων με τη μορφή ατυχημάτων, δεν χαρακτηρίζονται σαν επιθετικοί.

Κατά τον F. Merz (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.20) η επιθετικότητα περιλαμβάνει εκείνους τους τρόπους συμπεριφοράς με τους οποίους στοχεύετε η άμεσοι ή έμμεση βλάβη ενός ατόμου και τις περισσότερες φορές ενός συντρόφου του είδους. Ο αμερικάνος ψυχολόγος J. Dollard (Τσαρδάκη Δ., 1983, σελ. 18) και οι συνεργάτες του ορίζουν την επιθετικότητα "ως μία ενέργεια της οποίας στόχος αντίδρασης είναι ο τραυματισμός ενός οργανισμού (ή υποκατάστατου οργανισμού)".

Σύμφωνα με τον A. Bandura (Τσαρδάκη Δ., 1983, σελ.18) τρόποι συμπεριφοράς οι οποίοι σκοπεύουν στην προσωπική ζημιά ή καταστροφή περιουσίας, διαβαθμίζονται ως επιθετικοί. Η ζημιά μπορεί να είναι ψυχική, στη μορφή της προσβολής ή ταπείνωσης, καθώς επίσης φυσική, στη μορφή σωματικού τραυματισμού.

Έναν εκτενέστερο ορισμό δίνει ο A. Becker (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.19), «σαν επιθετική συμπεριφορά ορίζονται τα εξωτερικά συμβάντα τα οποία προκαλούν βλάβη στα αντικείμενα επιθετικότητας ». Ενδιαφέρουσα στον A. Becker είναι η διάκριση των επιθετικών κατευθύνσεων. Από τη μία μεριά την πρωτογενή κατεύθυνση εναντίον εξωτερικών αντικειμένων και από την άλλη μια δευτερογενή παλινδρόμηση εναντίον του ίδιου του προσώπου.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ορισμός του H. Zumkley (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.19), ο οποίος προσκομίζει ένα νέο στοιχείο, περιλαμβάνει όχι μόνο την επιθετική ενέργεια που εκδηλώνεται αλλά και την ετοιμότητα για επιθετικότητα. Ο H. Zumkley ορίζει τόσο την υπάρχουσα ετοιμότητα για επιθετικότητα όσο και την εκδηλούμενη επιθετικότητα ως τη συμπεριφορά εκείνη της οποίας αποτέλεσμα ή σκοπός είναι η βλάβη ή ο τραυματισμός προσώπων ή των συμφερόντων τους, ζώων ή αντικειμένων.

Θα ήταν ασφαλώς δυνατόν κοντά στους παραπάνω ορισμούς να αναφερθούν κι άλλοι. Αυτό όμως δεν θα ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστικό προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η έννοια της επιθετικότητας γιατί οι γνώμες και οι απόψεις είναι ποικίλες, ανάλογα από ποια σκοπιά βλέπει ο κάθε επιστήμονας το θέμα. Ενδιαφέρον είναι, ωστόσο, το γεγονός πως παρά την αδυναμία διατύπωσης ενός ενιαίου και από όλους αποδεκτού ορίσου, οι υπάρχοντες δεν διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους. Περιέχουν, δηλαδή, όλοι τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της επιθετικής συμπεριφοράς και σε κάποια σημεία αλληλοκαλύπτονται. Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τη μελέτη μας είναι ότι όλοι έχουν σημείο αναφοράς τους τον κοινωνικό χώρο. Μέσα σ' αυτόν οι άνθρωποι συμβιούν και συνυπάρχουν με φυσική συνέπεια άλλοτε να επικοινωνούν μεταξύ

τους φιλικά και άλλοτε πάλι να διαφωνούν, να συγκρούονται και ίσως να επιτίθεται ο ένας στον άλλο.

2. Κυριότερες μορφές ανθρώπινης συμπεριφοράς

Οι σπουδαιότερες μορφές ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι οι παρακάτω :

Έκδηλη – Λανθάνουσα * : Έκδηλη μορφή επιθετικότητας είναι εκείνη που μεταβάλλεται σε συμπεριφορά και είναι δυνατόν να παρατηρηθεί και Λανθάνουσα εκείνη η μορφή που εμφανίζεται μόνο στη περιοχή του συνειδητού και του ασυνειδήτου. Μπορεί, δηλαδή, η επιθετικότητα να είναι “ορατή”, “έκδηλη” αλλά και “αόρατη”, “λανθάνουσα”.

Άμεση – Έμμεση * : Η διαφορά μεταξύ άμεσης και έμμεσης μορφής επιθετικότητας βρίσκεται στο αντικείμενο προς το οποίο κατευθύνεται η επιθετική ενέργεια. Η Άμεση επιθετικότητα στρέφεται κατευθείαν εναντίον του αντικειμένου που σκοπεύει να βλάψει, ενώ η Έμμεση μορφή μετατοπίζεται από το αρχικό της αντικείμενο σε ένα υποκατάστατο.

Εξωστρεφείς – Εσωστρεφείς * : Η Εξωστρεφείς κατευθύνεται προς τον έξω κόσμο, “εξωποινική”, η Εσωστρεφείς εναντίον του ίδιου προσώπου από το οποίο προέρχεται σαν “αυτοεπιθετικότητα” ή “ενδοποινική”.

Φυσική – Ψυχική * : Η διαφορά μεταξύ αυτών των δύο αναφέρεται στη μορφή εκδήλωσης της επιθετικότητας στη συμπεριφορά. Η Φυσική επιθετικότητα εκδηλώνεται σε πράξει που βασίζεται στη πρόθεση να προξενήσει σωματική βλάβη σε ένα

πρόσωπο ή ζώο, ενώ η Ψυχική εμφανίζεται με συμβολική και μεσολαβητική μορφή.

Εκφραστική – Συντελεστική * : Η Εκφραστική επιθετική πράξη γίνεται η ίδια αυτοσκοπός (επιθετικότητα για την επιθετικότητα) και συνοδεύεται άμεσα με οξυθιμικές διεγέρσεις. Αντίθετα η Συντελεστική μορφή επιθετικότητας υπηρετεί μόνο σαν μέσο για την πραγματοποίηση ενός συγκεκριμένου σκοπού έξω από την πραγματική ενέργεια.

Κοινωνική – Αντικοινωνική * : Κοινωνικές επιθετικές είναι μορφές εχθρικών πράξεων που γίνονται αποδεκτές μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμό στο πλαίσιο των κοινωνικών κανόνων και αξιών. Στις Αντικοινωνικές επιθετικότητες συμπεριλαμβάνονται όλες εκείνες οι πράξεις που γίνονται ταμπού και καθιερώνονται αρνητικά με νόμιμους και ηθικούς κανόνες του κοινωνικού συστήματος.

* Πηγή: Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.22-23.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ (ΠΡΟΤΥΠΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ)

Η προέλευση και τα καθοριστικά στοιχεία της ανθρώπινης επιθετικότητας έχουν από καιρό εξακριβωθεί και έχουν γίνει γενικώς αποδεκτά, καθώς η επιθετική συμπεριφορά αποτελεί ένα τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ανθρώπου. Υπάρχουν, ωστόσο, ακόμη σημαντικές διαφωνίες πάνω στο εάν η επιθετικότητα είναι μία εγγενής ενστικτώδης ορμή που, σαν το σεξουαλικό ένστικτο, αναζητά αυθόρμητη έκφραση, ή εάν αντίθετα, είναι απλώς μία αντίδραση σε εξωτερικές αντίξοες συνθήκες και επομένως, καθόλου ενστικτώδης.

Τα τελευταία χρόνια, η επιθετικότητα άρχισε να απασχολεί όλο και περισσότερο τους ψυχαναλυτές και ψυχοθεραπευτές κάθε σχολής. Μερικοί δέχτηκαν την άποψη πως ο άνθρωπος δεν είναι από τη φύση του επιθετικός αλλά γίνεται ύστερα από μία ματαίωση επιθυμίας ή από τη μίμηση κοινωνικών προτύπων. Άλλοι επέμειναν στο αξίωμα μίας εσωγενούς επιθετικής παρόρμησης, αλλά διατύπωσαν την υπόθεση ότι αρχικά η παρόρμηση αυτή στρέφεται καταστρεπτικά προς τον εαυτό και η μεταστροφή της προς τα έξω, ενάντια σε άλλους ανθρώπους ή στον κόσμο γενικά, είναι δευτερογενές φαινόμενο.

Στη μελέτη μας το θέμα της επιθετικότητας θα μπορούσε να επεκταθεί διεξοδικά, επειδή όμως υπάρχει κίνδυνος να χαθούμε μέσα σ' αυτό, περιοριστήκαμε να αναφερθούμε σε ορισμένους τομείς. Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση του θέματος γίνεται με βάση

τις σπουδαιότερες ολοκληρωμένες θεωρίες μεγάλων εκπροσώπων των δύο Σχολών ψυχολογίας. Η πρώτη Σχολή ερμηνεύει τις ψυχοβιολογικές απόψεις γύρω από τα αίτια της επιθετικότητας και η δεύτερη τις ψυχολογικές απόψεις.

Ειδικότερα, η πρώτη Σχολή υποστηρίζει πως τα αίτια της επιθετικότητας είναι ενδογενή και έμφυτα. Η επιθετική, δηλαδή, συμπεριφορά είναι μία ορμή ή ένα ενστικτώδες φυλογενετικό προϊόν που λίγο επηρεάζεται από περιβαλλοντικούς παράγοντες. Σ' αυτή τη σχολή ανήκει ο S. Freud, ο A. Adler, ο K. Lorenz κ.α.

Η δεύτερη Σχολή, αντίθετα, θεωρεί εξωγενή και πολιτιστικά τα αίτια της επιθετικότητας και υπερτονίζει το σημαντικό ρόλο των περιβαλλοντικών παραγόντων της αγωγής, της μάθησης και της εμπειρίας. Σ' αυτή τη Σχολή ανήκει ο J. Dollard, ο A. Bandura, ο R. Walters κ.α.

1. Ενδογενή – έμφυτα αίτια της επιθετικότητας

Τα ενδογενή και έμφυτα αίτια της επιθετικότητας στα οποία στηρίζονται οι διάφορες ψυχοβιολογικές θεωρίες ^(1.1-1.4) έχουν ένα κοινό στοιχείο. Ξεκινούν από τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως επιθετικός, δηλαδή, επειδή ο άνθρωπος είναι έμψυχο ον υπάρχει σ' αυτόν μια εγγενής και βιολογική ορμή για επίθεση.

1.1. Η ψυχαναλυτική θεωρία του S. Freud

Στην αρχή του έργου του ο S. Freud υπέθεσε ότι υπάρχει μια ενστικτώδεις ορμή, ο έρωτας ή η ορμή για τη ζωή. Στη διάρκεια

όμως του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, εντυπωσιάστηκε ριζικά από το θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει στον άνθρωπο και μία δεύτερη ενστικτώδεις ορμή που συγκρούεται με το ένστικτο του έρωτα και αυτή την ορμή την ονόμασε θάνατο. Η λειτουργία της ενστικτώδους ορμής του έρωτα και της ορμής του θανάτου, σε σχέση με την εκδήλωση της επιθετικότητας στη συμπεριφορά του ανθρώπου, περιγράφεται παρακάτω.

Όταν ο S. Freud (1949) άρχισε της έρευνες του πάνω στην ανθρώπινη ψύχη, προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, έδωσε πολύ λίγη προσοχή στην επιθετικότητα την οποία θεωρούσε σαν συστατικό μέρος του σεξουαλικού ενστίκτου. Ο ίδιος σχετικά με τη προέλευση της σεξουαλικότητας είχε τη γνώμη πως « το σεξουαλικό ένστικτο γεννιέται μαζί με τον άνθρωπο, πως το βρέφος έχει σεξουαλικές επιθυμίες » (Γαλανός Γ., 1977, σελ.67). Με αφετηρία την άποψη αυτή, ξεκίνησε για να διασαφηνίσει τις επιθετικές τάσεις σε όλα σχεδόν τα στάδια της οργάνωσης της σεξουαλικότητας. Όπως π.χ. κατά τη στοματική φάση επιτυγχάνεται η ηδονή με την επαφή του μητρικού στήθους με το στοματικό δέρμα του παιδιού, με τη λήψη τροφής και το δάγκωμα.

Επίσης, διέκρινε στενή σχέση μεταξύ της αποσεξουαλικοποίησης των ορμών και της εμφάνισης των επιθετικών τάσεων. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, με την αυξανόμενη αποσεξουαλικοποίηση των ορμών μέσα σ' ένα σύστημα αξιών, απελευθερώνονται καταστρεπτικές (επιθετικές) τάσεις, που μπορούν να οδηγήσουν στην πιθανή κατάπτωση. Εάν, όμως, επιτρέψει αυτό το σύστημα αξιών την πιο ισχυρή εξέλιξη της σεξουαλικότητας, ακολουθεί αυτό μία επαναστροφή, που επιδρά επίσης αρχικά εναντίον του ίδιου του εαυτού του. Μόνο με συνεχή

αγώνα μεταξύ καταπίεσης των ορμών και ανταρσίας μπορεί το σύστημα να μείνει σταθερό μεταξύ της σεξουαλικότητας και της επιθετικότητας (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.30).

Ακόμα, για τη πλήρως αναπτυγμένη και κανονική σεξουαλικότητα, ο S. Freud, παραδέχεται πρόσμειξη της σεξουαλικότητας. Στην ενεργητική αλγολαγνεία και στο σαδισμό διαπιστώνεται εύκολα η επιθετική προδιάθεση σε κανονικές συνθήκες. Η σεξουαλικότητα των περισσοτέρων ανθρώπων παρουσιάζει ένα συνδυασμό από επιθετικότητα και προδιάθεση για υπερνίκηση. Η βιολογική σημασία αυτού βρίσκεται στην αναγκαιότητα της υπερνίκησης του αντικειμένου της σεξουαλικότητας ακόμη και με άλλο τρόπο εκτός από τη πράξη που επιζητείται, κυρίως όταν αυτό αντιστέκεται. Ο S. Freud (1979, σελ.150) αυτή τη «κυριαρχική τάση», τη δύναμη, δηλαδή, με την οποία εμφανίζεται η σεξουαλική ορμή στην ψυχική ζωή, την ονόμασε «libido».

Μέσα από τη παρακάτω θεωρία του σχετικά με τη «libido» ο S. Freud οδηγήθηκε στην αποδοχή μιας άλλης έμφυτης ορμής, της «ορμής του θανάτου». Η αποδοχή αυτής της ιδιαίτερα καταστρεπτικής ορμής οφείλεται στις καταστρεπτικές συνέπειες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου οι οποίες και τον επηρέασαν. Άλλος σοβαρός λόγος για την αποδοχή μιας «ορμής θανάτου» βασίζεται στη συντηρητική φύση των ορμών, «τείνουν να ξαναγυρίσουν πίσω τον οργανισμό σε μια κατάσταση αδράνειας, ανεργείας και ανόργανης ύλης» (Γαλανός Γ., 1975, σελ.92) και επομένως στο θάνατο. Αυτό ακριβώς τον οδήγησε στον σοβαρό ισχυρισμό πως σκοπός κάθε ζωής είναι ο ίδιος ο θάνατος.

Γενικά, ο S. Freud, παραδέχεται δυο είδη ορμών: εκείνες που διατηρούν τη ζωή, τις ερωτικές, κι εκείνες που προσπαθούν να τη

σκοτώσουν, τις καταστρεπτικές ή επιθετικές. Τα δυο αυτά είδη ορμών δρουν αντίθετα και συγχρόνως συνεργάζονται έτσι ώστε να εξασφαλίσουν τη διατήρηση της ζωής. Συνυπάρχουν και τα δυο σε κάθε άτομο και ο θάνατος εμφανίζεται τότε όταν οι ορμές της ζωής δεν έχουν να αντιτάξουν τίποτε πλέον στις ορμές του θανάτου. Παρά το γεγονός πως αυτή η «δυναμική» θεωρία άσκησε μεγάλη επιρροή επάνω του, ανέπτυξε αργότερα πλατύτερα τη θεωρία του και υποστήριξε πως η επιθετικότητα προέρχεται από την «ορμή του θανάτου» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.33).

Κατά τον S. Freud, η επιθετικότητα προς τον εξωτερικό κόσμο γενικότερα και προς τους άλλους ανθρώπους ειδικότερα, είναι τελικά «το αποτέλεσμα του μπλοκαρίσματος του ενστίκτου του θανάτου, από τα ένστικτα του έρωτα και της αυτοσυντήρησης». Πίστευε ότι παρότι το ένστικτο του θανάτου τείνει τελικά να επικρατήσει, μια και όλοι κάποια στιγμή πεθαίνουμε, η φυσική του έκφραση εμποδίζεται κατά τη διάρκεια της ζωής.

Τελικά, παρά το γεγονός ότι η αποδοχή της ύπαρξη ενός ένστικτού θανάτου είναι, κατά μια έννοια, και παραδοχή της ύπαρξης μιας πρωταρχικής επιθετικής ορμής. Ωστόσο η έννοια αυτή υπονοεί ότι η επιθετικότητα που στρέφεται προς τον εξωτερικό κόσμο είναι ένα δευτερογενές φαινόμενο που δεν υπήρχε αν το πρωτογενές ένστικτο δεν μπλοκαριζόταν ή δεν εμποδιζόταν.

1.2. Θεωρία της ψυχολογίας του βάθους του A. Adler

Ο A. Adler (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.25) υπήρξε ο πρώτος συγγραφέας, της ψυχολογίας του Βάθους, που ασχολήθηκε με την

επιθετικότητα δημοσιεύοντας το σχετικό άρθρο με τίτλο: «Der Aggressionstrieb im Leben und in Neurose» (Η επιθετική ορμή στη ζωή και στη νεύρωση). Πίστευε πως το πιο αποφασιστικό κομμάτι της ζωής του παιδιού είναι η θέση του έναντι στα προβλήματα της ζωής. Η τοποθέτηση αυτή περιέχει πάντα κάτι επιθετικό, το γεγονός αυτό εκλαμβάνεται σαν προσπάθεια για κατάκτηση και επιβολή προς τον έξω κόσμο.

Σχεδόν αμέσως μετά τη γέννηση του παιδιού, εκδηλώνεται και η στάση που αυτό θα υιοθετήσει προς τον εξωτερικό κόσμο, η οποία σαν σκοπό έχει να επιτύχει την ικανοποίηση των ορμών του με αγώνα (π.χ. κλάματα, φωνές κ.α.). Αυτό το βασικά εχθρικό ή αγωνιστικό γνώρισμα, οδήγησε τον A. Adler (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.26), στην αποδοχή της ύπαρξης μίας επιθετικής ορμής στο παιδί. Ο ίδιος αναγνώρισε τρεις μορφές εμφάνισης της επιθετικής ορμής :

- Καθαρή μορφή που εμφανίζεται σαν αγώνας, διαπληκτισμοί, χτυπήματα, δαγκώματα κ.α.
- Επιστροφή εναντίον του ίδιου του προσώπου με χαρακτηριστικά την ταπεινοφροσύνη, την δουλοπρέπεια, την υποταγή κ.α.
- Διαστροφή στο αντίθετο που εκδηλώνεται με συμπάθεια, ευσπλαχνία, συμπόνια κ.α.

Τα γνωρίσματα όμως του χαρακτήρα δεν είναι έμφυτα, αλλά αποκτούνται στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας και καθορίζουν την εξελικτική πορεία της μετέπειτα ζωής του ανθρώπου. Αυτό ο A. Adler (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.27), το ονομάζει ασυνείδητο «σχέδιο-ζωής», το οποίο θεμελιώνεται πάνω στη γνώμη του ατόμου για τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Σε

αυτή ακριβώς τη χρονική περίοδο το παιδί δοκιμάζει και πειραματίζεται μέσα στο περιβάλλον που ζει.

Οι παράγοντες που καθορίζουν την εξέλιξη του χαρακτήρα του παιδιού κατά τον A. Adler (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.28), είναι η σκληρότητα, το παραχάϊδεμα, η άνιση μεταχείριση των γονέων προς τα παιδιά και η κατάσταση των αδελφών. Ιδιαίτερα κατά τη διαδικασία της αγωγής οι δυο διαμετρικά αντίθετοι πόλοι – σκληρότητα και παραχάϊδεμα – παίζουν το πιο σημαντικό ρόλο για την ομαλή εξέλιξη του παιδιού. Και τα δυο είναι τρόποι έκφρασης μιας αυταρχικής συμπεριφοράς με τους οποίους οι γονείς κάνουν το παιδί να υπηρετεί το δικό τους θέλημα. Το παραχάϊδεμα απομακρύνει τη πειθαρχία, ενώ η σκληρότητα συνοδεύεται από τη βία.

Ένας άνθρωπος με επιθετικά γνωρίσματα στο χαρακτήρα δε συμβιβάζεται μ' έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς αναφορικά με τις αξιώσεις και τις απαιτήσεις της κοινωνικής ομάδας. Οι τρόποι που υιοθετεί θα είναι σύμφωνοι με το είδος και τα μέσα που εκφράζουν τη θέση που παίρνει έναντι στο περιβάλλον του. Κατά τον A. Adler (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.27) «οι άνθρωποι που παρουσιάζουν επιθετική συμπεριφορά είναι αυτοί που στη παιδική τους ηλικία δοκίμασαν δραματικές καταστάσεις που τους άφησαν μόνιμες και καταστρεπτικές εντυπώσεις».

1.3. Η νεοενστικτική θεωρία και ο K. Lorenz

Η νεοενστικτική θεωρία, σύμφωνα με τις απόψεις διαφόρων επιστημόνων, θα μπορούσε να στηριχθεί σε δύο απόψεις. Κατά την πρώτη άποψη, το επιθετικό ένστικτο του ανθρώπου έχει τις

πηγές του στη ζωώδη καταγωγή· ένα από τα βασικά ένστικτα των πιο αναπτυγμένων όντων είναι το ένστικτο της επιθετικότητας, που μένει αμετάβλητο ακόμα και στο «κοινωνικοποιημένο ζώο», τον άνθρωπο.

Κατά την δεύτερη άποψη, το επιθετικό ένστικτο είναι μια ορμή ανθρώπινη και η επιθετικότητα είναι ένα χαρακτηριστικό αποκλειστικά ανθρώπινο. Όσοι πρεσβεύουν αυτή τη θεωρία αναγνωρίζουν σαν βάση, για τη διαμόρφωση του επιθετικού ενστίκτου, την ιδιαίτερη φυσική ιστορία των ανθρωποειδών· την ιστορία της ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Η επιθετικότητα, επομένως, είναι ένα επιθετικό ένστικτο που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το ανθρώπινο είδος. Οι δυο χαρακτηριστικές απόψεις όμως, που αναφέρθηκαν παραπάνω, δεν διαφέρουν πολύ καθώς ο αριθμός των ενδιάμεσων θεωριών είναι αρκετά μεγάλος. Ωστόσο, και τις δυο τις ενώνει η ιδέα ότι η επιθετικότητα αποτελεί μια αναγκαστική παρόρμηση, χαρακτηριστική του ανθρώπινου είδους, που δόθηκε ήδη από το γενετικό κώδικα για κάθε μεμονωμένο άτομο.

Ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της πρώτης άποψης είναι ο αυστριακός ερευνητής της συμπεριφοράς K. Lorenz, ο οποίος προσπάθησε να ερευνήσει το πρόβλημα της επιθετικότητας. Βάση των διαπιστώσεών του, αποτέλεσαν οι παρατηρήσεις των τρόπων συμπεριφοράς των ζώων και των λαών σε πρωτόγονη κατάσταση. Με τη μέθοδο σύγκρισης της συμπεριφοράς μεταξύ των ζώων και των ανθρώπων, οδηγήθηκε σε συμπεράσματα σχετικά με την ανθρώπινη ηθολογία και τις ενστικτώδεις βάσεις της ανθρώπινης και ιδιαίτερα της επιθετικής συμπεριφοράς.

Ο Κ. Lorenz (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.40) ερμηνεύει την επιθετικότητα «σαν το αγωνιστικό ένστικτο που υπάρχει στα άγρια ζώα και στον άνθρωπο και που έχει σαν στόχο του μέλη του ίδιου είδους». Σκοπός της επιθετικότητας, όπως και των άλλων ενστίκτων, είναι η επιβίωση του ατόμου ή του είδους μέσα στο περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσετε. Έτσι εκτός από το επιθετικό παραδέχεται και άλλα τρία είδη ενστίκτων· το σεξουαλικό, το ένστικτο της πείνας και το ένστικτο της φυγής.

Η επιθετικότητα είναι δυνατόν να ανασταλεί ή να παρεμποδιστεί με διάφορους τρόπους. Ένας από αυτούς είναι η δραστηριοποίηση μίας άλλης ορμής ή ενός άλλου ενστίκτου, όπως η σεξουαλική ορμή, η ορμή για τροφή, το πατρικό και το μητρικό ένστικτο. Ο Κ. Lorenz τονίζει περισσότερο τις θετικές λειτουργίες της επιθετικής ορμής καθώς είναι μέσο απαραίτητο για την αυτοπροστασία και τη διατήρηση του είδους.

Τα πορίσματα που έβγαλε κατά τις έρευνες του στα ζώα σχετικά με την επιθετικότητα, τα μεταβίβασε αναλογικά και στον άνθρωπο και χωρίς δυσκολίες και προβληματισμούς, παραδέχτηκε και σ' αυτόν την ύπαρξη ενός επιθετικού ενστίκτου. Ο άνθρωπος όμως, έχει μοναδικές ικανότητες όπως της εννοιολογικής σκέψης και της ομιλίας. Παρόλα αυτά, δυστυχώς οι ικανότητες αυτές με την αλματώδη πρόοδο της τεχνολογίας εξασθένησαν με αποτέλεσμα να περιοριστούν σημαντικά οι ανασταλτικοί μηχανισμοί της επιθετικότητας και οι άνθρωποι να γίνονται πιο επιθετικοί. Στη συνέχεια, ο Κ. Lorenz (Βουϊδάσκη Β., 1983,σελ.41), εκφράζει τη γνώμη πως «οι σύγχρονοι άνθρωποι εξαιτίας του πολιτισμού μέσα στον οποίο ζουν, είναι αναγκασμένοι να απωθούν συνεχώς τις επιθετικές τους ορμές, πράγμα που τους οδηγεί σε πολλά και σοβαρά προβλήματα (π.χ. απομόνωση, κατάθλιψη κ.α.)».

Χωρίς να αμφισβητήσει κανείς τη συμβολή του K. Lorenz στην έρευνα της επιθετικότητας, πρέπει να παραδεχτεί και το μεγάλο του σφάλμα· «μετέφερε τα συμπεράσματά του σχετικά με την επιθετικότητα, από τα ζώα στον άνθρωπο» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.41). Με τον τρόπο αυτό αγνόησε την εκδοχή ότι ο άνθρωπος δεν προέρχεται από αρπαχτικά ανθρωποειδή και πολύ περισσότερο από τα κατώτερα ζώα. Ο K. Lorenz δεν ασχολήθηκε πολύ με την έρευνα της συμπεριφοράς των ανώτερων ζώων, όπως των ανθρωποειδών πιθήκων. Μόνο μετά από τέτοιου είδους έρευνες θα μπορούσε καλύτερα και πάντα με κάποιο σκεπτικισμό να μεταφέρει τα συμπεράσματά του και να τα συγκρίνει με την ανθρώπινη συμπεριφορά.

1.4. Άλλες απόψεις Φροϋδιστών για την επιθετικότητα

Μέχρι σήμερα, αφετηρία της ορμικής θεωρητικής παρατήρησης της επιθετικότητας ήταν η ορμική θεωρία του S. Freud. Οι σύγχρονοι εκπρόσωποι της ψυχανάλυσης αρνούνται την αυστηρή θεωρία μιας ορμής θανάτου, πραγματεύονται όμως την επιθετικότητα σαν μια ενδοσωματική ορμή στην οποία διακρίνονται η πηγή, το αντικείμενο και ο σκοπός. Επίσης αναφέρουν και μια καινοτομία· τον παραλληλισμό του εξαγνισμού της "libido" και της επιθετικότητας.

Όπως ο S. Freud έτσι και ο A. Mitscherlich διακρίνει δυο ορμικές τάσεις· «τη σεξουαλική ορμή με την πλατύτερη σημασία του έρωτα και τις επιθετικές ορμές, οι οποίες έχουν σαν σκοπό την καταστροφή» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.35). Με την έννοια της

σεξουαλικότητας δεν αναφέρετε μόνο στην κύρια σεξουαλική δραστηριότητα αλλά και στα εκφραστικά και εκτελεστικά μέσα που δε βρίσκονται σε συνάρτηση με την αναπαραγωγή και τα γεννητικά όργανα. Από την άλλη μεριά η έννοια της επιθετικότητας δεν περιορίζεται μόνο στις πράξεις με τις οποίες οι άνθρωποι προσπαθούν να βλάψουν ο ένας τον άλλο. Επιθετικότητα είναι κάθε τι που επιδιώκει, μέσω κάποιας δραστηριότητας να διαλύσει μια εσωτερική ένταση.

Σύμφωνα με τον A. Mitscherlich «οι σεξουαλικές παρορμήσεις παραμένουν ανίκανες να πετύχουν οποιονδήποτε από τους σκοπούς τους, χωρίς την πρόσμειξη της επιθετικότητας. Αντίθετα το περίσσειμα της libido μετριάζει τις επιθετικές παρορμήσεις, δηλαδή, η επιθετική ορμή εκδηλώνεται σε καταστρεπτική δράση εάν δεν υπάρχει καμία σύνδεση με τη libido και δεν έχει προηγηθεί η ονομαζόμενη «ορμική πρόσμειξη» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.36)».

Ένας από τους μαθητές του S. Freud, ο W. Reich, συνέλαβε έναν ενδιαφέροντα τρόπο ερμηνείας της επιθετικότητας. Κατά τον W. Reich (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.34) «το μέγεθος της επιθετικότητας εξαρτάτε από την ισχύ συσσώρευσης της libido». Η ένταση, δηλαδή, της καταστρεπτικής ορμής εξαρτάται από την εκάστοτε κατάσταση της σεξουαλικής ικανοποίησης ή από την ισχύ της σωματικής συσσώρευσης της libido.

Η Μέλανι Κλάιν (Α. Στόρ, 1979, σελ.25), η πιο διακεκριμένη διάδοχος του S. Freud στο ψυχαναλυτικό πεδίο, είχε δώσει ιδιαίτερη σημασία στην επιθετικότητα και θεωρούσε ότι δρα μέσα στο βρέφος από την αρχή της ζωής του. Το βρέφος πολύ γρήγορα σχηματίζει έναν εσωτερικό φανταστικό κόσμο μέσα στον οποίο εναλλάσσονται και συγχέονται συναισθήματα αγάπης και μίσους

τα οποία, όμως, παραμένουν απρόσιτα στην άμεση παρατήρηση. Η ύπαρξη αυτού του εσωτερικού κόσμου, συμπεραίνεται από τις κατοπινές αναμνήσεις των παιδιών και των ενηλίκων κατά την ανάλυση.

Η άποψη της είναι ότι κάθε βρέφος βιώνει μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στην αγάπη και στο μίσος, η οποία υπάρχει από τη στιγμή της γέννησης του, πιθανό όμως είναι να υπάρχει και πριν ακόμα γεννηθεί. Η Μέλανι Κλάιν, όπως αναφέρει ο συγγραφέας Α. Στόρ (1979, σελ.26), πίστευε ότι τόσο η ικανότητα για αγάπη όσο και οι καταστρεπτικές ορμές είναι, σε κάποιο βαθμό, ιδιοσυστατικές, παρ' ότι ποικίλουν ατομικά ως προς την ισχύ και ότι από την αρχή υπάρχει αλληλεπίδραση με τις εξωτερικές συνθήκες. Η επιθετική αυτή ορμή είναι τόσο βίαιη που το βρέφος νιώθει έντονο άγχος, τόσο από φόβο μιας πιθανής καταστροφής αυτών που το φροντίζουν όσο και από το φόβο μπροστά στη πιθανότητα της δικής του καταστροφής.

Παρά το γεγονός ότι η Μέλανι Κλάιν δέχονταν ότι οι καταστροφικές ορμές όσο κι αν διαφέρουν από άτομο σε άτομο, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ψυχικής ζωής και εξακολουθούσε να πιστεύει ότι οι ορμές αυτές έχουν προέλθει από την μεταστροφή του «ενστίκτου του θανάτου» προς τον εξωτερικό κόσμο. Συνήθως, κι αυτή, περιγράφει την επιθετικότητα με λέξεις όπως μίσος, απληστία, φθόνος, μνησικακία και δίνει ελάχιστη σημασία στις θετικές πλευρές.

Ύστερα απ' όλα αυτά διαπιστώνει κανείς πως κατά την ορμική θεωρία, επιθετικότητα είναι : 1. κατά τις ενδοοργανικές της πηγές, βασική δύναμη, ορμική ενέργεια, διάθεση, τάση και 2. κατά τις εξωτερικές της μορφές, συμβάν, πράξη, τρόπος συμπεριφοράς.

Στρέφεται σε εξωτερικά και εσωτερικά αντικείμενα και επιδιώκει βλάβη, καταστροφή ή διάλυση εσωτερικής ανάγκης.

2. Εξωγενή – πολιτιστικά αίτια της επιθετικότητας

Τα εξωγενή και πολιτιστικά αίτια που στηρίζονται οι διάφορες ψυχολογικές θεωρίες, δεν αμφισβητούν το βιοχημικό ή νευρολογικό υπόβαθρο της επιθετικότητας. Απλώς, παρουσιάζουν την κοινή άποψη ότι η επιθετικότητα δεν είναι ένα ένστικτο του ανθρώπου αλλά μαθαίνεται με κάποιο τρόπο από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ του ίδιου και του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζει.

2.1. Θεωρία της ματαίωσης

Πριν από πολλές δεκαετίες, S. Freud, ο A. Adler και άλλοι, διατύπωσαν την άποψη πως η επιθετικότητα θα μπορούσε να γίνει κατανοητή σαν αντίδραση στη ματαίωση. “Ματαίωση” σημαίνει τόσο “απάρνηση, άρνηση, αποποίηση”, όσο επίσης και “επιβράδυνση” ή (συνειδητή) “απογοήτευση” και σύμφωνα με τη θεωρία, που αποδίδει σ’ αυτή τα αίτια της επιθετικότητας, σημαίνει παρεμπόδιση ικανοποίησης πρωταρχικών ανθρώπινων ορμών.

Οι υποστηρικτές της εξωγενούς φύσης της επιθετικότητας δέχονται ότι το είδος και ο βαθμός επιθετικής συμπεριφοράς που εκδηλώνουν τα άτομα εξαρτώνται από διαπροσωπικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Μια άποψη που κυριάρχησε για αρκετό καιρό στη σκέψη των ψυχολόγων, είναι η γνωστή ως υπόθεση

«παρεμπόδιση - επιθετικότητα» η οποία διατυπώθηκε το 1939 στο πανεπιστήμιο του Yale από τον J. Dollard και τους συνεργάτες του (Παρασκευόπουλος Ι., τόμος 2, 1985, σελ.121). Σύμφωνα με την άποψη αυτή η επιθετικότητα είναι μια φυσική αντίδραση στην εσωτερική ψυχολογική ένταση που προκαλείται, όταν παρεμποδίζεται κάποια ενέργεια που αποβλέπει στην εκπλήρωση ενός σκοπού. Η ματαίωση μιας εμπρόθετης ενέργειας, η παρεμπόδιση εκπλήρωσης ενός σκοπού, η κατακράτηση αναμενόμενης αμοιβής, η συσσώρευση επιθυμιών χωρίς ικανοποίηση, η διάψευση ελπίδων, οι συγκρούσεις και τα διλήμματα κ.α., δημιουργούν μια εσωτερική θυμική κατάσταση που έχει ως τυπική της αναπόφευκτη αντίδραση, την επιθετική συμπεριφορά.

Ο J. Dollard (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.43) ορίζει τη ματαίωση σαν μια επαλληλία με την αντίδραση που προκαλείται από κάποιο υποκινητή, κατά τη στιγμή της εμφάνισης της στη πορεία της συμπεριφοράς. Η ματαίωση, δηλαδή, μπορεί να εξηγηθεί, αν υποθέσει κανείς ότι μια ένταση ανάγκης που προκλήθηκε από κάποιο κίνητρο δεν εξαλείφθηκε, αλλά διακόπηκε ή παρεμποδίστηκε. Τα κίνητρα των αναγκών μπορούν να είναι στον άνθρωπο παραστάσεις που μεταδίδονται προφορικά, επίσης οπτικοί και άλλοι αισθητηριακοί ερεθισμοί ή οποιεσδήποτε αποστερήσεις φυσικού ή ψυχικού είδους. Επομένως, υποκινητές είναι τα κίνητρα ή οι ερεθισμοί, μια μορφή συμπεριφοράς η οποία καταλήγει σε μια ορισμένη αντίδραση.

Έτσι, ματαίωση είναι η παρεμπόδιση, που έγινε αισθητή ή η διακοπή αυτής της μορφής συμπεριφοράς που υποκινήθηκε. Επειδή τις περισσότερες φορές επιδρούν περισσότερα στοιχεία στην αντίδραση, δημιουργείται ένα σύνολο από υποκινητές που

χαρακτηρίζεται σαν “υποκίνηση”. Οι υποκινητές εξακολουθούν να δρουν, ενώ οι αντίστοιχες αντιδράσεις έχουν μπλοκαριστεί από πρόβλεψη εμποδίων π.χ. τιμωρίας των άλλων. Αυτή η επικάλυψη ή η επαλληλία μιας τεταμένης ανάγκης, της έντασης με μια άλλη, παράγει μια δυσαρέσκεια, τη ματαίωση.

Ο βαθμός και η ένταση με την οποία γίνεται αντιληπτή η ματαίωση, είναι διαφορετικός κάθε φορά και εξαρτάται από τις εξής μεταβλητές :

- α. από την ισχύ της προηγούμενης υποκίνησης
- β. από το βαθμό της επαλληλίας με την αντίδραση
- γ. από τη δυνατότητα για σχηματισμό ανακουφιστικών υποκατάστατων αντίδρασης
- δ. από τη δραστηριότητα των υποκατάστατων των αντιδράσεων, να μειώσουν την ισχύ της πρωταρχικής υποκίνησης.

Η ισχύ της υποκίνησης για επιθετικότητα είναι μια λειτουργία του βαθμού της ματαίωσης. Δηλαδή, όσο πιο ισχυρή είναι η βασική υποκίνηση (η ανάγκη και η τάση για ικανοποίηση της ανάγκης) τόσο πιο ισχυρός θα είναι και ο βαθμός της επιθετικότητας στην επαλληλία της πορείας και τόσο ισχυρή θα είναι και πάλι η υποκίνηση για επιθετικότητα που προέρχεται από αυτή.

Κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης τους, οι άνθρωποι μαθαίνουν να προσαρμόζονται σε κανόνες και περιορίζουν την επιθετικότητα που προέρχεται μετά από ένα βίωμα μιας ματαίωσης. Αυτή η αναστολή της επιθετικότητας πραγματοποιείται εξαιτίας της πρόβλεψης τιμωρίας ή αποτυχίας και των συναισθημάτων που προέρχονται από αυτά (δυσαρέσκεια, λύπη κ.α.). Σύμφωνα με τον J. Dollard (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.45), βασικό μειονέκτημα αυτής της αναστολής της επιθετικότητας είναι το γεγονός πως πολλές μικρές αναστολές επιθετικότητας από

προηγούμενες ματαιώσεις, μπορούν να αθροίζονται και να διαμορφώνουν μετά μια πολύ ισχυρή επιθετικότητα. Εκτός, όμως, από αυτό εμφανίζεται σε μια κατευθείαν αναστολή της επιθετικότητας, συμπληρωματική ματαίωση στην ήδη υπάρχουσα, που προήλθε από την εμποδισμένη αντίδραση η οποία πάλι προκαλεί νέα υποκίνηση για επιθετικότητα εναντίον του πρωταίτιου της αναστολής που προξενεί νέες και σοβαρές μορφές επιθετικότητας. Αντίθετα, μπορεί, η επιθετικότητα που εκδηλώνεται ελεύθερα να αποτελεί τροχοπέδη για το συσσωρευμένο δυναμικό της ματαίωσης που μειώνει το αίσθημα δυσαρέσκειας ή το εμποδίζει.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε κανείς να πει πως οι άνθρωποι βιώνουν την πρώτη τους ματαίωση κατά την γέννηση τους, αν λάβουμε σοβαρά υπόψη την άποψη του Ο. Ρανκ που θεωρεί «καθεαυτή τη γέννηση, ένα τραύμα μια και το παιδί από το γεμάτο σιγουριά και άνεση προγεννητικό του περιβάλλον βρίσκεται σε ένα δυσανάλογο ή και αντίθετο ακόμα περιβάλλον. Για αυτό παθαίνει ένα σοκ, μια ταραχή» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.46). Επίσης, τόσο με τον απογαλακτισμό όσο και με το καθάρισμα τα βρέφη βιώνουν τη ματαίωση. Το πλεονέκτημα αυτών των διαδικασιών της ματαίωσης είναι πως μαζί με την κατάλληλη αγωγή, τα παιδιά συνηθίζουν και εντάσσονται στην κοινωνία. Ο Ε. Staub (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.46) σε μια μελέτη του υποστηρίζει πως τα παιδιά αντιδρούν στη ματαίωση με επιθετικότητα ή με εποικοδομητική ενεργητικότητα, που εξαρτάται από την αγωγή που πήραν πρωτίτερα. Ενώ, ο J. Dollard (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.46) υποστηρίζει πως επειδή η επιθετική συμπεριφορά είναι θεμελιώδης απόκριση του οργανισμού στη ματαίωση ή στο μπλοκάρισμα των προς ένα σκοπό προσανατολισμένων

προσπαθειών, πρέπει να μειώνονται οι ματαιώσεις του βρέφους κατά τον απογαλακτισμό και το καθάρισμα.

Ματαιώσεις όμως, βιώνουν τα μεγαλύτερα παιδιά μέσα και έξω από την οικογένεια, αφού πρέπει να προσαρμόζονται σε εκείνους τους τρόπους συμπεριφοράς που υπάρχουν στην κοινωνία που ζουν και που έρχονται σε σύγκρουση με τις ανάγκες τους. Έτσι προκαθορίζεται π.χ. στα παιδιά από το σύστημα αξιών της ομάδας ο ρόλος του φύλου, που πολλές φορές του φαίνεται περιοριστικός και μπορεί να συνοδεύεται από ματαίωση. Εξάλλου η έμφυτη τάση πολλών παιδιών να θέλουν να ανήκουν σε μια πιο προχωρημένη από τη δική τους ηλικία, προκαλεί μερικές φορές ματαίωση και στη συνέχεια επιθετικότητα.

Σύμφωνα με το θεωρητικό μοντέλο της ματαίωσης – επίθεσης, η επιθετική συμπεριφορά ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα στέρησης βιωμάτων στην πρώιμη παιδική ηλικία. Ήδη κατά τη διάρκεια της αρχικής κοινωνικοποίησης, τα παιδιά, για να μπορέσουν να αυτοεπιβεβαιωθούν απέναντι στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, πρέπει να εσωτερικοποιήσουν βασικούς τρόπους συμπεριφοράς, κατά το πρότυπο των γονέων. Έτσι αμέσως μετά τη γέννηση, οι γονείς έχουν απαιτήσεις από τα παιδιά, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα και στις ανάγκες τους. Τα παιδιά π.χ. πρέπει να συνηθίσουν στη σωστή κατά του γονείς διατροφή, στην άσκηση καθαριότητας, στον ύπνο και μάλιστα σε χρονικά διαστήματα τα οποία επιβάλλονται έξωθεν και δεν καθορίζονται μέσω των βιολογικών τους αναγκών.

Όμοια, οι γονείς τείνουν να αμείψουν την εκάστοτε επιθυμητή συμπεριφορά των παιδιών τους. Έτσι, τα παιδιά τα οποία δείχνουν μια συμπεριφορά που είναι επιθυμητή από τους ενήλικους, χαρακτηρίζονται συχνά ως «τα καλά παιδιά». Αντίθετα,

ανεπιθύμητοι τρόποι συμπεριφοράς των παιδιών τιμωρούνται με την εφαρμογή διάφορων τεχνικών και μεθόδων αγωγής, όπως π.χ. τη στέρηση αμοιβής, την απειλή κ.α. Όλα αυτά τα μέτρα, ο J. Dollard και οι συνεργάτες του τα περιγράφουν με την έννοια «εσωοικογενειακή ματαιώση» (Τσαρδάκη Δ., 1983, σελ.47), οι απαγορεύσεις, οι προσβολές, οι ταπεινώσεις, οι απειλές και οι τιμωρίες που επιβάλλονται από τους γονείς στα παιδιά, οδηγούν από τη πλευρά τους σε ματαιώσεις των οποίων αποτέλεσμα είναι μια σειρά διαρκών επιθετικών αντιδράσεων. Κατά την έννοια αυτή, ο J. Dollard και οι συνεργάτες (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.46) του καθιστούν πάνω απ' όλα υπεύθυνους τους γονείς για την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών τους.

Στις παραπάνω ματαιώσεις προστίθενται ακόμα οι κοινωνικά καθορισμένες ματαιώσεις, τις οποίες οι άνθρωποι βιώνουν σε μεγαλύτερη ηλικία και οι οποίες προέρχονται κυρίως από την αναγκαιότητα της προσαρμογής του ατόμου στην κατάσταση π.χ. του γάμου, στις απαιτήσεις της επαγγελματικής ζωής κ.α. Βέβαια υπάρχει και άλλη μια ισχυρή ματαιώση στους ενήλικες που προέρχεται από τη σκέψη του θανάτου σαν τη διακοπή όλων των αντιδράσεων. Η επιθετικότητα που παράγεται τότε, φαίνεται καθαρά στη σκυθρωπή έκφραση αρκετών ηλικιωμένων, που τιμωρούν το περιβάλλον τους με μελαγχολία. Οι άνθρωποι σε κάθε ηλικία βιώνουν ματαιώσεις που τους οδηγούν σε επιθετική συμπεριφορά. Στη καθημερινή ζωή αγωνίζονται για την επιβίωση τους, πράγμα που συνοδεύεται πολλές φορές με συναισθήματα υποταγής, φόβου, ματαιώσεις και εκδηλώνεται με επιθετικότητα εναντίον των άλλων.

Άλλες ψυχολογικές έρευνες απέδειξαν πως τα παιδιά δεν αντιδρούν πολύ επιθετικά στις ματαιώσεις των επιθυμιών τους, εάν

έχουν μάθει πως δεν αποκρούονται τα ίδια, αλλά οι περιστάσεις είναι τέτοιες που δεν επιτρέπουν την εκπλήρωση όλων των επιθυμιών τους. Σ' αυτά τα συμπεράσματα καταλήγει και ο G. Ammon (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.48) μετά από πολλές συστηματικές έρευνες, γράφοντας: «Η έρευνα μας για την επιθετικότητα απέδειξε πως οι άνθρωποι που δεν έμαθαν ποτέ να αντιμετωπίζουν σωστά τις ματαιώσεις, έχουν τη τάση στη μετέπειτα ζωή τους για μια εκρηκτική καταστρεπτική επιθετικότητα, αμέσως μόλις εμφανιστεί η ελάχιστη αφορμή».

Η υπόθεση πως η επιθετικότητα προέρχεται από τη ματαίωση, οδήγησε την έρευνα αυτής στο συμπέρασμα να θεωρείται όχι μόνο έκφραση μιας ορμής, αλλά έθεσε το ερώτημα κατά πόσο δηλαδή η επιθετική συμπεριφορά είναι στο μεγαλύτερο μέρος της , αποτέλεσμα περιβαλλοντικών προϋποθέσεων και πρέπει να εξετάζεται σε συνάρτηση με τις πιθανές πηγές ματαίωσης.

2.2. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης

Υπάρχουν μορφές συμπεριφοράς που τα παιδιά αποκτούν απλώς παρατηρώντας και μιμούμενα άλλα πρότυπα, χωρίς τα ίδια να ενεργούν και χωρίς να γίνονται τα ίδια αποδέκτες κάποιας αμοιβής. Έτσι, τα παιδιά μπορούν να γίνουν πιο επιθετικά απλώς παρατηρώντας, ακόμη και στην τηλεόραση, επιθετικές ενέργειες που γίνονται από άλλους. Αυτή η διαδικασία μάθησης ονομάζεται κοινωνική μάθηση και μελετήθηκε αρχικά από τους αμερικάνους J. Dollard και N. Miller και αργότερα από τους A. Bandura και R.Walters. Μέσα από πολλές έρευνες πάνω στη ψυχολογία της μάθησης, προσπάθησαν να αποδείξουν τη μεγάλη σημασία του

υποδείγματος και του πρότυπου για τη μάθηση διαφόρων τρόπων συμπεριφοράς και ιδιαίτερα της επιθετικής. Αυτή τους η θεωρία ονομάστηκε «μάθηση με παρατήρηση», «μάθηση με μίμηση» και «μάθηση με ταύτιση» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.49) και απέκτησε πολλούς και αξιόλογους οπαδούς.

Σύμφωνα με τον A. Bandura (Τσαρδάκη Δ., 1983, σελ.33) κατά τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης, η επιθετική συμπεριφορά είναι κατά τι μεγαλύτερο μέρος αποκτώμενη. Είναι, δηλαδή, μαθημένη κοινωνική συμπεριφορά κατά την οποία ο παρατηρητής – θετής αναλαμβάνει να εσωτερικοποιήσει τα δείγματα συμπεριφοράς του μοντέλου – προσώπου που παρατηρεί. Ο A. Bandura σχετικά μ' αυτό γράφει: «Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς παίρνει τη θέση ό,τι ο άνθρωπος είναι εξοπλισμένος με νευροφυσιολογικούς μηχανισμούς, οι οποίοι τον μεταθέτουν στη θέση να συμπεριφέρεται επιθετικά. Η ενεργοποίηση όμως αυτών των μηχανισμών καθοδηγείται από κατάλληλα ερεθίσματα και εξαρτάται από εγκεφαλικό έλεγχο. Γι' αυτό οι ειδικές μορφές με τις οποίες εμφανίζεται η επιθετική συμπεριφορά, η συχνότητα με την οποία εκφράζεται και τα ειδικά αντικείμενα στόχου, τα οποία επιλέγονται για την επίθεση, καθορίζονται εκτεταμένα μέσω κοινωνικής εμπειρίας» (Τσαρδάκη Δ., 1983, σελ.33). οι αναλύσεις του αυτές για τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης, μέσω της επιρροής μοντέλων (πρότυπων), πιστοποιούν εκτεταμένα ό,τι τα παιδιά τα οποία παρατηρούν ένα μοντέλο – πρότυπο, συμπεριφέρονται τελικά, κάτω από ορισμένες συνθήκες, όμοια ή παρόμοια.

Ο R. Walters και ο A. Bandura έπειτα από μια σειρά πειραμάτων αναφέρουν πως κατά τη παρατήρηση επιθετικών προτύπων, τα παιδιά, έδειξαν όχι μόνο νέες αντιδράσεις, αλλά έναν κάπως

μεγαλύτερο αριθμό επιθετικών τρόπων συμπεριφοράς. Τις υποθέσεις αυτές επιβεβαίωσε και ο Lönnaas, ο οποίος διαπίστωσε ακόμη πως τα παιδιά συμπεριφέρονται συχνότερα επιθετικά και μετά τη παρατήρηση επιθετικής συμπεριφοράς σε φιλμ (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.51).

Επίσης L. Berkowitz, ο οποίος ασχολείται με το πρόβλημα της ενέργειας και της επιρροής των μοντέλων του A. Bandura, γράφει τα εξής: «Όταν κάποιος παρατηρεί ένα μοντέλο, αποκτά διανοητικές παραστάσεις γι' αυτά που βλέπει, στη μορφή εικόνων και γλωσσικά διατυπωμένων σκέψεων. Αυτά τα δυο συστήματα παραστάσεων, το εικονικό και το γλωσσικό, είναι ενσωματωμένα στο κεντρικό νευρικό σύστημα και χρησιμεύουν ως συσσωρευτές για τη μετέπειτα επανάκτηση και αναπαραγωγή των αντιδράσεων. Αν σε μια μεταγενέστερη ευκαιρία προσφερθούν συνδυασμένα ερεθίσματα, τότε αυτές οι εικόνες, θα ανακληθούν πάλι στη μνήμη» (Τσαρδάκη Δ., 1983, σελ.34).

Υπάρχουν όμως και πολλά στοιχεία που δείχνουν πως εκτός από τη παρατήρηση και τη μίμηση των προτύπων, οι επιθετικές συνήθειες αποκτώνται με την κατευθείαν επικύρωση ή επιβεβαίωση επιθετικών αντιδράσεων. Έρευνες απέδειξαν πως η στάση των γονέων στην επιθετική συμπεριφορά των παιδιών τους παίζει πολύ σημαντικό ρόλο. Η λεκτική ή η σωματική τιμωρία των γονέων και των παιδαγωγών γίνονται αντικείμενα μάθησης από το παιδί το οποίο μιμείται την επιθετική τους συμπεριφορά. Η έρευνες αυτές βασίστηκαν στην υπόθεση πως η επιθετικότητα είναι μια εκδήλωση κινήτρων, που έχουν ήδη μαθευτεί και αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων των παιδιών με την αλληλεπίδραση των γονέων και άλλων προσώπων. Οι αιτίες στις οποίες οδηγήθηκαν, για την ανάπτυξη και τη σταθεροποίηση των

επιθετικών προτύπων συμπεριφοράς, βασίζονται στον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται οι γονείς στα παιδιά και μάλιστα στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας.

Η διαδικασία, όμως, της κοινωνικής μάθησης και της μίμησης προτύπων αποτελεί συνάρτηση πολλών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί αναφέρονται στα χαρακτηριστικά του προτύπου, στο είδος των συνεπειών που συνοδεύουν τη πράξη, το είδος της πράξης, την εκάστοτε διάθεση των παιδιών να προβούν σε μιμητικές πράξεις κ.α. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των προτύπων έχει διαπιστωθεί ότι «δημοφιλή» είναι τα πρότυπα που διαθέτουν περισσότερη δύναμη και έχουν περισσότερες ομοιότητες με το παιδί (κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά, κοινά ενδιαφέροντα). Όσον αφορά τις συνέπειες των πράξεων, έχει διαπιστωθεί ότι πράξεις του προτύπου οι οποίες συνοδεύονται από αμοιβές γίνονται αντικείμενο συχνότερης και σταθερότερης μίμησης απ' ό,τι οι πράξεις που τιμωρούνται ή αγνοούνται. Επίσης έχει διαπιστωθεί ότι τα παιδιά ανάμεσα στις διάφορες ενέργειες ενός προτύπου, εντοπίζουν και μιμούνται με μεγαλύτερη ευχέρεια της επιθετικές ενέργειες. Άλλα γνωρίσματα τα οποία επηρεάζουν τη στάση και τους τρόπους συμπεριφοράς του παρατηρητή είναι η ηλικία, το φύλο, η κοινωνική θέση, η εξουσία που ασκεί το μοντέλο και η εξάρτηση του από εθνικές ομάδες.

Η διαδικασία της μίμησης επηρεάζεται από τα γνωρίσματα της προσωπικότητας του παρατηρητή, όπως ευφυΐα, αυτοεκτίμηση, εμπειρίες, ενδιαφέροντα, γνώσεις, εσωτερικές παρωθήσεις, συναισθηματική διέγερση κ.τ.λ. Κοινωνίες που προσφέρουν πολυάριθμα επιθετικά μοντέλα, έχει παρατηρηθεί ότι ενισχύουν την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών. Αυτό πιστοποιείται από τη

σύγκριση εθνογραφικών μελετών για κοινωνίες με πολεμικό ή ειρηνικό τρόπο ζωής.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΩΝ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΨΥΧΟΒΙΟΛΟΓΙΚΑ (ΕΜΦΥΤΑ - ΕΝΔΟΓΕΝΗ)

A. ΟΡΜΗ
(*FREUD, ADLER κ.α.*)

B. ΕΝΣΤΙΚΤΟ
(*LORENZ κ.α.*)

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ (ΕΞΩΓΕΝΗ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ)

A. ΜΑΤΑΙΩΣΗ
(*DOLLARD, MILLER κ.α.*)

B. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΜΑΘΗΣΗ
(*BANDURA,
WALTERS
κ.α.*)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ (ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - ΣΧΟΛΕΙΟ)

1. Ο ρόλος των πρωτογενών ομάδων (οικογένεια - σχολείο) σαν μέσα κοινωνικοποίησης του παιδιού

Πριν εξετάσουμε τον τρόπο που εμφανίζεται και αναπτύσσεται η επιθετικότητα των παιδιών μέσα στην οικογένεια και το σχολείο καθώς επίσης τα αίτια και τις συνέπειες αυτής, τόσο στην οικογένεια όσο και στο σχολείο, θα αναφερθούμε στο ρόλο που διαδραματίζουν οι πρωτογενείς αυτές ομάδες στην κοινωνικοποίηση του ατόμου και στην ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του.

Κατά τον Γερμανό κοινωνιολόγο R. Köpzig, «πρωτογενείς ονομάζονται εκείνες οι ομάδες που τόσο στο χρόνο, όσο και στη σημασία, προηγούνται από όλες τις άλλες. Αυτές είναι οι πραγματικές αρχές της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.74)». Η οικογένεια και το σχολείο είναι μερικές από τις πρωτογενείς ομάδες που δίνουν τη δυνατότητα στα μέλη τους να νιώθουν απόλυτη σιγουριά, να διαμορφώσουν τη συναισθηματική τους ταυτότητα και να ενταχθούν στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Στις πρωτογενείς ομάδες, το άτομο έχει τη δυνατότητα να κινείται σε ένα πλατύτερο πλαίσιο αυθορμητισμού και

αυτενέργειας, εμπιστοσύνης και παραδοχής, αναπτύσσοντας σε αυτό τις έμφυτες ατομικές του προδιαθέσεις, τάσεις και κλίσεις και αποκτώντας συγχρόνως την απαραίτητη εμπιστοσύνη και αυτοπεποίθηση. Μέσα σε αυτό το οικείο και φιλικό χώρο των πρωτογενών ομάδων γίνεται και μια άλλη πολύ σημαντική διαδικασία που προσδίδει ακριβώς αυτή τη μεγάλη σημασία και αξία των ομάδων αυτών, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης.

Ο Ελβετός ανθρωποβιολόγος A. Portman αναφερόμενος στη κοινωνικοποίηση μίλησε για μια "Frühe Geburt" (πρόωρη γέννηση) του ανθρώπου. Ο R. Köhig ανέφερε: «σαν νεογέννητο το παιδί δεν είναι άνθρωπος αλλά η απλή δυνατότητα του ανθρώπου (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.77)». Γι' αυτό το λόγο λένε ότι «η φυσική γέννηση του ανθρώπου δεν είναι το αποφασιστικό, αλλά η δεύτερη γέννηση του σαν κοινωνικό – πολιτισμική προσωπικότητα» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.77). Σύμφωνα με τον A. Golsin «κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία κατά την οποία τα άτομα αποκτούν τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις διαθέσεις που τα καθιστούν ικανά να συμμετέχουν περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματικά σαν μέλη των ομάδων ή της κοινωνίας» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.77). Για να γίνει όμως αποτελεσματικά αυτή η συμμετοχή και η ένταξη στην κοινωνική ομάδα, στην οποία ανήκει το άτομο αυτό, αποδέχεται, οικειοποιείται και μεταβιβάζει με τη σειρά του όλα τα πολιτιστικά πρότυπα και αγαθά.

Η κοινωνικοποίηση, λοιπόν, σύμφωνα με τον Henri Pierson είναι «η κοινωνική ολοκλήρωση του παιδιού κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του κατά την οποία του έχουν παρασχεθεί τα μέσα γλωσσικής επικοινωνίας και σειρές γνώσεων και οπού έχει οδηγηθεί για να αποκτήσει κανόνες ζωής, συνήθειες, τρόπους σκέψης, χωροχρονικά πλαίσια, πεπτοιθήσεις και ιδανικά σύμφωνα

με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο έχει ανατραφεί» (Κοσμόπουλος Α. Β., 1994, σελ.119)

Η κοινωνικοποίηση εκφράζει το σύνολο των διαδικασιών που παιδαγωγικός χρησιμοποιούνται για να οδηγηθεί βαθμιαίως το παιδί στην κατάκτηση και επέκταση της κοινωνικοποίησης του. Στην ψυχολογία και στη παιδαγωγική, νοείται ως το σύνολο των διαδικασιών που χρησιμοποιούνται προκειμένου να επιτευχθεί ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, επέκταση, διαστολή της προσωπικότητας. Η κοινωνικοποίηση είναι το μέσο που μας οδηγεί στην κοινωνικότητα, στη ψυχολογική ωριμότητα. Είναι η οδηγητική προσπάθεια που φτάνει στα βάθυ του ψυχισμού για να βοηθήσει το άτομο να βγει από τον ασφυκτικό κλοιό του εγωκεντρισμού του, να περάσει στη θέση του “Συ” και του “εμείς”.

Κυρίως, όμως, κοινωνικοποίηση είναι οι σιωπηλές διεργασίες που γίνονται στο εσωτερικό των ανθρώπων, με σκοπό να εξαφανίσουν όλα τα ψυχολογικά εμπόδια και να ενισχύσουν τις υγιείς τάσεις, που ετοιμάζουν το έδαφος για μια επιτυχημένη και αξία του ανανεωτικού ρόλου των ανθρώπων, κοινωνική ένταξη και προσαρμογή. Πίσω από τα λόγια του Buber εκφράζεται η πιο βαθιά και υψηλή έννοια της παιδευτικής διαδικασίας της κοινωνικοποίησης «Τελειοποιούμαι σε επαφή με το Συ, γίνομαι Εγώ λέγοντας Συ» (Κοσμόπουλος Α. Β., 1994, σελ.120).

Σε αυτή, λοιπόν τη σπουδαία διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ατόμου, η συμβολή των πρωτογενών ομάδων είναι αποφασιστικά καθοριστική σε σχέση με εκείνη των δευτερογενών, π.χ. ένα κόμμα, ένας σύλλογος κ.τ.λ.. Γι' αυτό ακριβώς θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για «δευτερογενή» κοινωνικοποίηση. Η πρωτογενής διαδικασία κοινωνικοποίησης πραγματοποιείται μέσα στις πρωτογενείς ομάδες με την

ατμόσφαιρα της οικειότητας, της συγγένειας και της συνεργασίας.

Στην οικογένεια και στο σχολείο, αποκτά ο νέος άνθρωπος με την κοινωνικοποίηση, ανθρώπινα χαρακτηριστικά, τη συναισθηματική του ταυτότητα και παραλαβαίνει τον προγονικό του πολιτισμό, έτσι ώστε να μπορέσει να διαμορφωθεί σε μια γνήσια κοινωνικο-πολιτισμική προσωπικότητα.

Πάνω στην υποδομή της κοινωνικοποίησης των πρωτογενών ομάδων, οικοδομείτε η διαδικασία για τη δευτερογενή κοινωνικοποίηση των δευτερογενών ομάδων. Με αυτή το άτομο προετοιμάζεται για να γίνει μέλος και να μπει σε καινούργιες ομάδες «μ' ένα ελάχιστο Εμείς - συναίσθημα» (Βουϊδάσκη Β., 19983, σελ.78). Έχει κοινωνική επαφή με άλλους ανθρώπους, με τους οποίους έχει κοινό ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα ή μερικές ιδιότητες, με σκοπό τη μάθηση και την ανάληψη καινούργιων ρόλων και λειτουργιών ενός επαγγέλματος, μιας εργασίας κ.τ.λ.

Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω, το πρόβλημα της επιθετικότητας συνδέεται αναπόφευκτα με τη διαπαιδαγώγηση του παιδιού στα πρώτα του χρόνια. Ο τρόπος με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί αυτή η διαπαιδαγώγηση, μπορεί να αποβεί ο αποφασιστικός παράγοντας για την κατεύθυνση που μπορούν να ακολουθήσουν οι επιθετικές τάσεις που φυσιολογικά υπάρχουν στο παιδί και να αποφευχθεί η δημιουργία πολλών προβλημάτων επιθετικότητας.

2. Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια.

Σε όλες τις ομάδες κοινωνικοποίησης, πρωτογενείς και δευτερογενείς, είναι φυσικό να εμφανίζονται αντιθέσεις,

συγκρούσεις και επιθετικές τάσεις. Τις περισσότερες φορές θεωρούμε ότι τα φαινόμενα αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι πιο συνηθισμένα στις ομάδες όπου συντελείται η δευτερογενής κοινωνικοποίηση του ατόμου, καθώς ο σχηματισμός του αποβλέπει τις περισσότερες φορές σε προσωπικά ενδιαφέροντα. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο πολλές φορές «η ομάδα μοιάζει με μια αρένα, στην οποία βλέπει κανείς μια ατελείωτη σειρά από συγκρούσεις», όπως σωστά παρατηρεί ο T. Mills (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.80).

Όσο αδιανόητο, όμως, κι αν φαίνεται στον καθένα ό,τι φαινόμενα αντιθέσεων, συγκρούσεων και επιθετικότητας, είναι δυνατόν να συμβαίνουν και στις πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης, ωστόσο είναι μια πραγματικότητα. Στηριζόμενοι στο γεγονός ότι τα μέλη στις πρωτογενείς ομάδες συνδέονται με δεσμούς αίματος, συγγένειας και φιλίας, καταλήγουμε γρήγορα στο συμπέρασμα ότι οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών θα είναι ελάχιστες έως μηδαμινές. Μια βαθύτερη, όμως, παρατήρηση αυτής της διαδικασίας θα αποδείξει πως μέσα στην ίδια την ομάδα, της οποίας τα μέλη μπορούν ακόμα και να θυσιαστούν για ένα μέλος ή για το σύνολο της ομάδας, εμφανίζονται αντιθέσεις, συγκρούσεις και επιθετικές συμπεριφορές.

Σύμφωνα με τον καθηγητή R. Köniq, «είναι φυσικό ότι παντού και πάντοτε όπου συνεργάζονται άνθρωποι, προπάντων εκεί που συγκρούονται τα δυο φύλα, υπάρχουν διαφορές, εντάσεις, συγκρούσεις και ευκαιριακά έντονες προσπάθειες για επιβολή του ενός πάνω στον άλλο» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.80). Όλες αυτές οι επιθετικές τάσεις και οι σχέσεις - συγκρούσεις όλα τα επίπεδα καθορίζονται από ένα συνδυασμό μεταβλητών που αναπτύσσονται

μέσα στη διαδικασία της αλληλεπίδρασης των ατόμων και των ομάδων.

Είναι φυσικό, λοιπόν, όπως σε κάθε ομάδα κοινωνικοποίησης που αποτελείται από διαφορετικά και ξεχωριστά άτομα – μέλη, που διακρίνονται για την προσωπική τους ταυτότητα και την αποκλειστική τους ατομικότητα, να μη λείπουν οι ατομικές αρνητικές παρακινήσεις για αυτοδιάσωση, πλεονεξία, εγωισμό, ζηλοτυπία κ.τ.λ., παρά ακριβώς την πραγματική ύπαρξη της οικείας και φιλικής ατμόσφαιρας. Συνεπώς, μπορεί κανείς να πει ότι οι συγκρούσεις που παρουσιάζονται στις πρωτογενείς ομάδες δεν αποβλέπουν στην εντόπιση και βλάβη του άλλου μέλους. Κι αν λάβουμε υπόψη μας τη γνώμη του Ch. Cooley, «πως ο καθένας θα είναι πάντοτε φιλόδοξος, αλλά ο κύριος σκοπός της φιλοδοξίας του στην πρωτογενή ομάδα είναι να αποκτήσει μια ιδιαίτερη θέση στη συνείδηση των άλλων», (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.82), δεν μπορούμε και να παραβλέψουμε τα μέσα που πολλές φορές χρησιμοποιούνται γι' αυτό το σκοπό και κυρίως τις δυσάρεστες συνέπειες.

Η πρωτογενής ομάδα κοινωνικοποίησης, η οικογένεια, σύμφωνα με τον R. König είναι «η ομάδα που συνδέει τα μέλη της σε μια συνάρτηση συναισθήματος, συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας, ενώ οι σχέσεις των μελών της οικογένειας έχουν το χαρακτήρα της οικειότητας και της συντροφικότητας μέσα στην ομάδα» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.82). Σύμφωνα με την μικροκοινωνιολογική έννοια, η οικογένεια είναι θεσμός, χωρίς βέβαια μια τέτοια παραδοχή και αναγνώριση να παραβλέπει τον πρωτεύοντα ρόλο της, που είναι η κοινωνικοποίηση. Χρησιμοποιώντας τον όρο θεσμό, εννοούμε ότι μέσα σ' αυτή την οικεία περιοχή δεν μπορεί να κάνει ο καθένας ότι νομίζει, αλλά

πρέπει να τηρεί και να υπακούει σε ορισμένους νόμους και κανόνες. Κατά τη δομολειτουργική θεωρία του T. Parsons, «ο καθένας είναι υποχρεωμένος να εκπληρώνει ορισμένες εντατικές λειτουργίες μέσα στην οικογένεια» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ. 83). Άρα, μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα, η οικογένεια δε δεσμεύεται οπωσδήποτε στην αγάπη και τη συμπάθεια, αλλά στο ότι τα μέλη της υπόκεινται σε ορισμένους κοινωνικούς κανόνες.

Η ίδια, λοιπόν, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης του παιδιού, δημιουργεί σοβαρά προβλήματα, πολλές συγκρούσεις, που εκδηλώνονται πολλές φορές με επιθετική συμπεριφορά μεταξύ των μελών της οικογένειας. Παρά τις αρκετές ομοιότητες που χαρακτηρίζουν τα μέλη της ίδιας της οικογένειας, υπάρχουν και αρκετές διαφορές που δημιουργούν συχνά αυτές τις επιθετικές τάσεις και προκαλούν συγκρούσεις και φιλονικίες μεταξύ των μελών της. Συνεπώς, ακόμα και αυτή η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, δεν είναι δυνατόν να παρέρθει χωρίς συγκρούσεις και δυσάρεστες εμπειρίες τόσο για το παιδί, ός και για τους γονείς του.

Μερικές χαρακτηριστικές και ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με την ενδοοικογενειακή επιθετικότητα, είναι αυτές του R. Dreikurs, ο οποίος πιστεύει πως αυτή προέρχεται από τη δομική διαφοροποίηση της σύγχρονης οικογένειας σε σχέση με τη παραδοσιακή (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.83). Σύμφωνα με τον ίδιο, «πίσω από την ποικιλία και την πολυπλοκότητα των δυσκολιών, των συγκρούσεων, των προστριβών και των ανωμαλιών που παρουσιάζονται μέσα στη σύγχρονη οικογένεια, κρύβεται ένα και μοναδικό πρότυπο : ο αυξανόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στα μέλη της. Η σύγχρονη οικογένεια, καθρεφτίζει την τραγική σύγχυση της γενιάς που γαλουχήθηκε από τις παραδοσιακές απολυταρχικές

μεθόδους και που τώρα βρίσκεται αντιμέτωπη με το έργο της καθιέρωσης της δημοκρατικής διαδικασίας» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.83).

Ανάλογη με την παραπάνω άποψη, είναι και η άποψη του Β. Φίλια, ο οποίος αναφέρει ότι «το πατριαρχικό αρρενοκρατικό υπόδειγμα στην αγωγή κοινωνικοποίησης δεν λειτουργεί πλέον, ταυτόχρονα όμως δεν λειτουργεί και κάτι άλλο στη θέση του, π.χ. το μητριαρχικό. Διαμορφώνεται έτσι μια σύγχυση ρόλων στην αγωγή κοινωνικοποίησης ανάμεσα στην μητέρα και τον πατέρα, που είναι ο μικρόκοσμος μιας ευρύτερης σύγκρουσης που βρίσκεται σε εξέλιξη στη συνολική κοινωνία» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.84). Σύμφωνα, λοιπόν, με την παραπάνω άποψη, μόνο αν λάβει κανείς υπόψην του τις διαφορές του φύλου, των ρόλων και της ιδιαιτερότητας του κάθε ατόμου μπορεί να αναλύσει και να κατανοήσει τα κίνητρα, τις πράξεις, τις απόψεις και τις συγκρούσεις των μελών της οικογένειας.

Λαμβάνοντας υπόψην όλα τα παραπάνω και ξεκινώντας από τα πρώτα στάδια της ζωής του ατόμου, όταν αυτό ακόμα είναι βρέφος, θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε και να κατανοήσουμε την εμφάνιση της παιδικής επιθετικότητας μέσα στην οικογένεια. Καταρχάς το άτομο, από την πρώτη στιγμή της γέννησης του υποβάλλεται σε μια διαδικασία εξαναγκαστικών περιορισμών. Αυτό συμβαίνει γιατί ως βρέφος είναι εγωκεντρικό, με αποτέλεσμα να είναι ολοκληρωτικά απορροφημένο από τις δικές του επιθυμίες και ορέξεις και συγχρόνως να ζητά να τις ικανοποιήσει όλες αμέσως. Προκειμένου, λοιπόν, αυτό το “εγωκεντρικό πλάσμα” να μεταμορφωθεί σ’ ένα κοινωνικά προκαθορισμένο άτομο, ικανό να αντιμετωπίζει τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, που βρίσκονται σε

αντίθεση με τις προσωπικές του επιθυμίες, του επιβάλλονται κάποιοι περιορισμοί.

Αυτοί οι περιορισμοί, οι οποίοι στοχεύουν στην κοινωνικοποίηση και ωρίμανση του ατόμου, επιβάλλονται σταδιακά. Αρχικά το βρέφος είναι ένας μικρός βασιλιάς που οτιδήποτε ζητήσει, το έχει. Σιγά – σιγά μεγαλώνοντας αρχίζουν οι πρώτοι περιορισμοί γι' αυτό. Πρέπει να σταματήσει να χτυπά, να πέτα πράγματα, να μην παίρνει αυτά που ανήκουν σε άλλους, να μην δαγκώνει και γενικά ο κόσμος έχει γίνει γι' αυτό ένα μεγάλο “ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ”. Μέσα σ' ένα τέτοιο κόσμο, το παιδί, νιώθει θυμό και δυσφορία εναντίον των γονιών που επιβάλλουν τέτοιους περιορισμούς και γ' αυτό το λόγο κάτι μέσα του επαναστατεί και το ωθεί να αντισταθεί.

Όταν το παιδί προβάλλει αντίσταση και ενεργήσει με αυτό τον τρόπο, η μητέρα του θυμώνει και μπορεί να το τιμωρήσει, ενώ μπορεί να το απειλήσει, κιόλας ό,τι θα το εγκαταλείψει. Έτσι το παιδί αισθάνεται θυμωμένο με τη μητέρα του, ενώ δεν αποκλείεται να αισθάνεται τον ίδιο θυμό τόσο για τον πατέρα του, όσο και για το αδερφάκι του, εάν αυτό βέβαια υπάρχει. Σε αυτή τη φάση το παιδί βιώνει ανάμεικτα συναισθήματα και βρίσκεται σε δίλημμα. Από τη μία νιώθει θυμωμένο με τους γονείς του και από την άλλη νιώθει απεγνωσμένα την ανάγκη τους, ενώ κυριαρχείται από άγχος και φόβο ότι θα το εγκαταλείψουν. Έτσι, λοιπόν, σταδιακά προκειμένου να έχει πάντα την αγάπη και την επιδοκιμασία των γονιών του, αρχίζει να δέχεται τους περιορισμούς και να υιοθετεί τα διδάγματα των γονιών του.

Συνεπώς, οι πρώτες αυτές εμπειρίες που θα έχει το παιδί με τους γονείς του, θα στιγματίσουν και την υπόλοιπη ζωή του. Δηλαδή, το πώς νιώθει απέναντι στους ανθρώπους, κατά πόσο θα έχει φιλικές σχέσεις με τους άλλους ή και το αντίθετο, αν θα τείνει

να γίνεται εύκολα καχύποπτος και έτοιμος να επιτεθεί ή αν θα αισθάνεται ότι του επιτίθενται, όλα αυτά θα εξαρτηθούν σε μεγάλο βαθμό απ' το αν ένιωσε στην πολύ νεαρή του ηλικία ότι ο κόσμος γύρω του ήταν φιλικός ή εχθρικός.

Το παιδί, στην αρχή της ζωής του, έχει ανάγκη από αγάπη και προστασία. Αν αυτή η ανάγκη ικανοποιείται πλήρως από τους γονείς του αλλά και από το περιβάλλον του γενικότερα, τότε θα αναπτύξει σταδιακά την ικανότητα να δέχεται τους κανονισμούς και τους περιορισμούς που του επιβάλλονται. Βιώνοντας το αίσθημα ότι το αγαπούν, θα γίνει ικανότερο να ανταποδώσει την αγάπη, ενώ παράλληλα θα παραιτείται σιγά – σιγά από τις εγωιστικές του απαιτήσεις και μ' αυτό τον τρόπο θα αποφεύγει το βάρος μίας καταπιεσμένης εχθρότητας. Αν όμως το παιδί, σε αυτή τη φάση της ζωής του νιώθει ανασφάλεια και ότι δεν το αγαπούν ή αν νιώθει ότι απατάται αναφορικά με τη στοργή της μητέρας του, τότε θα θεωρεί τους περιορισμούς που χρειάζεται να του επιβληθούν σαν μια επίθεση, με αποτέλεσμα τα εχθρικά του συναισθήματα να ξυπνούν κάθε φορά που θα του αρνούνται κάτι.

Αυτή η διεργασία στη συμπεριφορά του παιδιού, είναι δυνατόν να ακολουθήσει διάφορα σχήματα. Μπορεί, δηλαδή, το παιδί να καταστεί ένα αντικοινωνικό πρόσωπο, επειδή θα αισθάνεται ότι δεν έχει κερδίσει τίποτα με το να εγκαταλείψει τις εγωιστικές του επιθυμίες. Μπορεί να εκδηλώσει την εχθρότητα του μ' ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο, π.χ. ασυνείδητα να υποκύψει και να γίνει ένα πολύ ευγενικό, δειλό και παθητικό παιδί, αν ο φόβος του για τιμωρία ή για στέρηση της αγάπης είναι πολύ μεγάλος. Επιπλέον, η επιθετικότητα ενός παιδιού μπορεί να βρει διέξοδο και με άλλους τρόπους. Είναι πιθανόν το παιδί να παρουσιάζεται ανικανοποίητο για το κάθε τι και να εκφράζει συνεχώς παράπονα, ενώ πιθανόν

επίσης είναι τα εχθρικά του αυτά αισθήματα να στραφούν εναντίον του και να παρατηρηθεί ψυχοσωματική κατάρρευση στο παιδί όπως μελαγχολία, κατάθλιψη, νεύρα, πονοκέφαλοι, κ.α.

Υπάρχει η αντίληψη, ότι τα παιδιά μπορεί να πεισθούν από πολύ νωρίς να ακολουθήσουν μια αυστηρή εκπαίδευση με τη καθοδήγηση των γονιών τους, για αν μάθουν να συμπεριφέρονται σωστά στο μέλλον, κάτι το οποίο αμφισβητείται. Στην πραγματικότητα, όλα τα παιδιά θέλουν να μεγαλώσουν, αλλά η ανάπτυξη τους αυτή εξαρτάται από κάποιο αίσθημα ότι βρίσκουν κατανόηση και ίση μεταχείριση από τους γύρω τους. Αυτό σημαίνει ότι το παιδί δεν θα πεισθεί ότι οι γονείς του το αγαπούν, αν αυτοί δεν του το δείξουν έμπρακτα. Μόνο εάν το παιδί αισθανθεί ότι το αγαπούν και το πιστέψει, οι παροδικοί εκνευρισμοί της μητέρας του δεν θα του προκαλέσουν ψυχικές βλάβες, σε αντίθεση με εκείνο που έχει και την παραμικρή υποψία ότι οι γονείς του δεν το καταλαβαίνουν.

Τα παιδιά, επιπλέον, διαφέρουν και ως προς την ιδιοσυγκρασία και τη δύναμη των εσωτερικών τους κινήτρων. Τόσο αυτά, όσο οι εμπειρίες της ζωής τους, η συναισθηματική στάση των άλλων απέναντι τους καθώς και όλες οι εξωτερικές επιδράσεις που ασκούνται πάνω τους, επιδρούν βαθιά στον τρόπο με τον οποίο αντιδρούν στο περιβάλλον τους. Επίσης, δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η ανάπτυξη των παιδιών δεν ακολουθεί ευθεία γραμμή. Υπάρχουν περιπτώσεις παιδιών, που υπό την επίδραση ειδικών καταστάσεων, παλινδρόμησαν σε προηγούμενους τρόπους συμπεριφοράς, στους οποίους έβρισκαν ικανοποίηση. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το κάθε είδος συμπεριφοράς του παιδιού έχει και ένα διαφορετικό εσωτερικό νόημα, ενώ δεν

υπάρχει κάποια ορισμένη θεραπεία για καθένα από τα προβλήματα συμπεριφοράς που παρουσιάζει το κάθε παιδί.

Προκειμένου οι γονείς να βοηθήσουν τα παιδιά να φτάσουν σε μια σωστή ωριμότητα, χρειάζεται πολύ περισσότερο απ' το να υιοθετούν απλά κανόνες. Τα παιδιά εκφράζουν με διάφορες ενέργειες ή αντιδράσεις τις εσωτερικές τους ορμές, οι οποίες λαμβάνονται από τους γονείς ως πράξεις "άτακτες" και τίποτα παραπάνω. Στην πραγματικότητα, όμως, οι παιδικές αυτές ενέργειες αποτελούν έκφραση του τρόπου που αντιδρούν τα παιδιά στις εξωτερικές πιέσεις που δέχονται.

Μια εκδήλωση της παιδικής επιθετικότητας, είναι οι έντονες τάσεις καταστροφικότητας, που μπορεί να παρουσιάσει το παιδί, κάτι το οποίο απαιτεί ένα ήρεμο και σταθερό χειρισμό. Είναι ανάγκη να ανακαλυφθεί η βασική αιτία μιας τέτοιας συμπεριφοράς, προκειμένου να αντιμετωπισθεί σωστά και να μπορέσει το παιδί να βοηθηθεί ουσιαστικά. Σ' αυτή τη περίπτωση, της τάσης για καταστροφικότητα, είναι πιθανόν οι γονείς να ενδώσουν σε αυτή τη συμπεριφορά του παιδιού ή ακόμη να θυμώσουν και να θελήσουν να "εκδικηθούν", κάτι το οποίο όμως δεν θα αποβεί προς όφελος του παιδιού. Αυτό που χρειάζεται σε αυτή τη φάση είναι ό,τι οι γονείς πρέπει να κοντά στο παιδί τους, προσφέροντας του τη συμπάθεια και τη βοήθεια που χρειάζεται, προκειμένου να κερδίσει την ισορροπία του.

Μια άλλη εκδήλωση της επιθετικότητας του παιδιού είναι η ζήλια, η οποία τις περισσότερες φορές αρχίζει με τον ερχομό ενός νέου βρέφους στην οικογένεια. Το παιδί είναι φυσικό να νιώσει κάποια ζήλια και μόνο με τη σκέψη ότι θα μοιραστεί τους γονείς του, οι οποίοι μέχρι τώρα ήταν αποκλειστικά δικοί του. Ο ανταγωνισμός που θα δημιουργηθεί ανάμεσα στο παιδί και το

μικρό του αδερφάκι, μπορεί να εκδηλωθεί είτε φανερά χτυπώντας το μωρό, είτε με το να έχει νυχτερινούς εφιάλτες ή ακόμη και εκρήξεις οργής. Σε αυτή τη περίπτωση οι γονείς χρειάζεται να δείξουν στο παιδί ότι η αγάπη τους γι' αυτό συνεχίζεται και συγχρόνως ότι αναγνωρίζουν και αποδέχονται τα ανάμεικτα του συναισθήματα απέναντι στο αδερφάκι του, προκειμένου να το βοηθήσουν. Με αυτό τον τρόπο το παιδί θα μπορέσει να αντεπεξέλθει στα περίπλοκα συναισθήματα που βιώνει και τα οποία δημιούργησε ο ερχομός του νέου βρέφους. Συνεπώς, μόνο εάν οι γονείς καταλαβαίνουν τι προσπαθεί το παιδί τους να τους πει με τη συμπεριφορά του, τότε θα έχουν κάνει το πρώτο βήμα για να το βοηθήσουν να αισθάνεται λιγότερο εχθρικό για τον κόσμο.

Σε όλες τις περιπτώσεις είδαμε πως τα παιδιά ωριμάζουν σωστά και κοινωνικοποιούνται σταδιακά, με τη σωστή συμπεριφορά και αντιμετώπιση των γονιών τους. Δεν θα πρέπει βέβαια να παραβλέπουμε και το γεγονός ότι εκτός από τα επιθετικά παιδιά υπάρχουν και οι περιπτώσεις των επιθετικών γονιών. Όπως είναι φυσικό η επιθετικότητα των γονιών, επηρεάζει σημαντικά την μετέπειτα εξέλιξη του παιδιού και αυτό γιατί η δική τους θέση υπεροχής και η σχέση εξάρτησης που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτούς και το παιδί, τους καθιστά ικανούς να αναπτύσσουν διάφορες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς. Συνεπώς, λοιπόν, λόγω αυτής της σχέσης εξάρτησης ο γονέας «δεν είναι μόνο πηγή ζωής, τροφής και απολαύσεων, αλλά είναι και η από θέση απόλυτης ισχύος, πηγή καταναγκασμού και απαγορεύσεων» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.107).

Η επιθετικότητα των γονέων, μπορεί να εκδηλωθεί στα παιδιά με διάφορες μορφές, από μια απλή περιφρονητική ματιά μέχρι και

τη σωματική βία ή ακόμη και το θάνατο στη χειρότερη περίπτωση. Ορισμένες μορφές έκφρασης της επιθετικότητας των γονέων μπορεί να είναι η αντιπάθεια, η αποστροφή, η έλλειψη αγάπης, οι αγενείς τρόποι ομιλίας, οι ειρωνείες, οι βρισιές, οι σωματικές κακώσεις καθώς και η υπερβολική προστασία.

Ωστόσο, όμως, υπάρχει πάντοτε μεγάλη διαφορά σχετικά με τη μορφή, το μέγεθος και τη συχνότητα της επιθετικής συμπεριφοράς των γονέων, ανάλογα με τη κοινωνική τους τάξη, τον κοινωνικό τους ρόλο και την αγωγή τους. Έχει παρατηρηθεί ότι κυρίως τα παιδιά που προέρχονται από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, λόγω της επιθετικής και βάνουσης συμπεριφοράς των γονιών τους, αποκτούν αρνητικές εμπειρίες και παρόμοια επιθετική συμπεριφορά, με άμεσο αποτέλεσμα να δυσκολεύονται αργότερα να ενταχθούν σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, όπως είναι το σχολείο, ο εργασιακός χώρος κ.τ.λ.

2.1. Αίτια επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια.

Από τη μέχρι τώρα μελέτη του προβλήματος της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών ηλικίας 7 – 12 ετών, φάνηκε πως η οικογένεια, αυτός ο δυναμικός χώρος κοινωνικοποίησης και αγωγής, είναι περισσότερο πρόσφορος και ευαίσθητος για την εμφάνιση σύγκρουσης μεταξύ των μελών της. Η εμφάνιση της επιθετικής αυτής συμπεριφοράς των παιδιών προς τους γονείς, οφείλεται σε διάφορα αίτια μερικά από τα οποία θα εξετάσουμε παρακάτω.

Καταρχάς, μερικά από τα σοβαρά αίτια που προκαλούν την επιθετικότητα μέσα στην οικογένεια είναι το μέγεθος αυτής και οι

σχέσεις μεταξύ των μελών της. Πιο συγκεκριμένα, σε μια πολυμελή οικογένεια, τα ψυχολογικά και κοινωνικά δεδομένα είναι διαφορετικά με εκείνα της ολιγομελούς. Αυτό σημαίνει ότι σε μια ολιγομελή οικογένεια, οι γονείς μπορούν να έχουν περισσότερο χρόνο στη διάθεση τους για κάθε παιδί, να συμμετέχουν περισσότερο στην αγωγή τους με αποτέλεσμα να κατανοούν πιο εύκολα τα προβλήματα τους και να γίνονται λιγότερο αυταρχικοί και επιθετικοί. Αντίθετα, μέσα σε μια πολυμελή οικογένεια, μπορεί να υπάρχει και να εκδηλώνεται ευκολότερα η επιθετικότητα των γονέων καθώς η οικογενειακή ατμόσφαιρα έχει διαμορφωθεί με αρνητικές προϋποθέσεις, με λιγότερες αλληλεπιδράσεις και συνεπώς με μειωμένη επικοινωνία.

Επιπλέον, αφορμές για συγκρούσεις και επιθετικές εκδηλώσεις μέσα σε μια πολυμελή οικογένεια, δίνει και ο στενός οικογενειακός χώρος κατοικίας που είναι αναγκασμένη να ζει αυτή. Έρευνες που γίνονται κατά καιρούς, έχουν αποδείξει πως η οικογένεια σήμερα απειλείται μέσα στη στενότητα της κατοικίας από τους επιπλέον κινδύνους μιας νεύρωσης, όταν παραδείγματος χάρη ξεσπούν διαρκώς συγκρούσεις και δεν υπάρχει ανακουφιστική διέξοδος για τα μέλη αυτής.

Σε τέτοιες περιπτώσεις οι γονείς αναγκάζονται να γίνουν πιο αυταρχικοί, προκειμένου να αποφευχθούν αυτές οι συγκρούσεις. Με αυτό τον τρόπο, όμως, συμπεριφέρονται και οι ίδιοι επιθετικά στα παιδιά τους ενθαρρύνοντας έτσι και αυτά να συμπεριφερθούν ανάλογα, με άμεσο αποτέλεσμα τα παιδιά να χαρακτηρίζονται από το περιβάλλον τους ως αντικοινωνικά. Γενικά, τα παιδιά που μεγαλώνουν σε μια γονικοκεντρική και αυταρχική ατμόσφαιρα και των οποίων οι ανάγκες για τρυφερότητα και αφοσίωση διαρκώς

ματαιώνονται, παρουσιάζουν μια φανερή ετοιμότητα επιθετικότητας.

Επίσης, ένα βασικό αίτιο που αρκετές φορές προκαλεί ξέσπασμα έντασης και επιθετικότητας στον οικογενειακό χώρο, είναι και η προσπάθεια του παιδιού να διεκδικήσει τη θέση που νομίζει πως του αξίζει μεταξύ των αδερφών του. Σχετικά με αυτό, χαρακτηριστική είναι η άποψη του R. Dreikurs για το παιδί, ο οποίος αναφέρει ότι «ο νεότερος επιτυχημένος αδερφός του βοηθάει και αυτός στην καταρράκωση της αυτοπεποίθησης του. Η υπερβολική του φιλοδοξία έχει σαν βάση το συναίσθημα πως είναι παραγκωνισμένος από τον αδερφό του» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.116). Αυτό ακριβώς το συναίσθημα της καταρράκωσης και του παραγκωνισμού, είναι ικανό να προκαλέσει συγκρούσεις μεταξύ των παιδιών καθώς επίσης και να προκαλέσει την επιθετικότητα των γονιών τους.

Ωστόσο, πέρα από τα βασικά αίτια που προκαλούν την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών εναντίον των γονιών τους και τα οποία όπως ήδη αναφέραμε είναι η ίδια επιθετική συμπεριφορά του πατέρα ή της μητέρας και η συνεχής προσπάθειά τους να επιβληθούν σε αυτά με διάφορους τρόπους και να τους μεταβιβάσουν όλες τις πολιτισμικές αξίες. Κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησης, υπάρχουν σοβαρά αίτια για την εκδήλωση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών προς τους γονείς, τα οποία αναγκάζονται σε τελική ανάλυση να αμυνθούν και μάλιστα από θέση εξάρτησης και μειονεκτικότητας.

Ειδικότερα, εμπειρικές κοινωνικές έρευνες οι οποίες έγιναν σχετικά με το θέμα αυτό, έδειξαν πως οι συγκρούσεις αυτές, μεταξύ γονέων και παιδιών καθώς και η επιθετικότητα των παιδιών εκδηλώνεται όταν οι γονείς δεν είναι πια επιθυμητοί σαν σύντροφοι

στον ελεύθερο χρόνο ενώ μειώνεται η συνεργασία και η επικοινωνία μέσα στην οικογένεια όσο τα παιδιά μεγαλώνουν. Ακόμη, αφορμή για το ξέσπασμα σύγκρουσης και επιθετικότητας, μπορεί να αποτελέσει και η ανάμειξη των γονέων σε υποθέσεις των παιδιών τους οι οποίες μπορεί να είναι οι επιδώσεις στο σχολείο, οι φίλοι, τα προγράμματα στην τηλεόραση κ.τ.λ..

Τελειώνοντας, θα πρέπει να αναφέρουμε πως πέρα από αυτές τις δομικές αιτίες, τα εξωτερικά αίτια ή τα ατομικά προβλήματα, όπως είναι η μη επαγγελματική ικανοποίηση των γονέων, οι διάφορες ψυχικές ασθένειες, τα αρνητικά συναισθήματα για ένα ανεπιθύμητο παιδί, κ.τ.λ., που μπορούν να προκαλέσουν επιθετικότητα και το παιδί να πληρώσει τις συνέπειες μιας φιλονικίας των γονέων και να γίνει αντικείμενο της εκτόνωσής τους. Άλλες φορές πάλι, η μητέρα μετατοπίζει τη διάψευση των προσδοκιών της από τον άνδρα της στο παιδί της, με αποτέλεσμα να γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος της μητέρας του, η οποία του επιρρίπτει όλα όσα τη δυσαρεστούν στον άνδρα της και δεν έχει το θάρρος να του τα πει.

Συμπερασματικά, λοιπόν, αναφορικά με την παιδική επιθετικότητα μέσα στην οικογένεια, αυτή προκαλείται από τα διασκορπισμένα συναισθήματα αγωνίας, εγκατάλειψης και ανασφάλειας, τα οποία αναπτύσσονται στην ψυχή του παιδιού όταν οι ενήλικοι αντί για τρυφερότητα και αγάπη που αυτό ζητά, του δίνουν απόρριψη και τιμωρία. Οι ψυχολογικοί παράγοντες που ενισχύουν την επιθετικότητα είναι η γλωσσική απειλή καθώς επίσης η προσβολή και η κακομεταχείριση του παιδιού ενώ η αγωνία, τέλος, την οποία υποφέρει με τον τρόπο αυτό, μετατρέπεται σε ουσιαστικό στοιχείο της προσωπικότητάς του, που μπορεί να το οδηγήσει σε όλες τις πιθανές μορφές επιθετικότητας.

δυστυχώς
παιδιών

αυτο

2.2. Εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού μέσα στην οικογένεια

Είναι λογικό πως όταν ένα παιδί βλέπει στους μεγάλους και στα μεγαλύτερα παιδιά φιλική και συνανθρώπινη συμπεριφορά και τη μιμείται, αποκτά συγχρόνως με αυτό τον τρόπο κοινωνική συμπεριφορά κατά το παρατηρούμενο πρότυπο. Αυτό βέβαια ισχύει και στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή το παρατηρούμενο για το παιδί πρότυπο έχει εχθρική και γενικότερα αντικοινωνική συμπεριφορά. Αρκετές εμπειρικές έρευνες που έχουν γίνει, έχουν αποδείξει πως τόσο η επιθετικότητα των γονέων όσο και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος επιδρούν πολλές φορές ώστε να γίνεται επιθετική και η συμπεριφορά των μικρότερων παιδιών. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της μάθησης, η συμπεριφορά ενός προσώπου μεταβάλλεται ανάλογα με το άτομο που παρατηρεί, δηλαδή ο τρόπος αυτός διαφοροποίησης της συμπεριφοράς δεν είναι η λεγόμενη διαδικασία συνειδητής απομίμησης. Ο τρόπος αυτός διαφοροποίησης της συμπεριφοράς ονομάζεται «μάθηση από παρατήρηση ή μίμηση».

Πολλοί ειδικοί επιστήμονες με έρευνες και πειράματα, προσπάθησαν να αποδείξουν ότι η παρατήρηση επιθετικής αντικοινωνικής συμπεριφοράς οδηγεί, με μεγάλη πιθανότητα, τον παρατηρητή σε μεγαλύτερη συχνότητα επιθετικής συμπεριφοράς. Χαρακτηριστικά, σχετικά μ' αυτό ήταν οι πειραματισμοί του Α. Bandura, οι οποίοι είχαν αποκαλυπτικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα, ο Α. Bandura (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.124) απέδειξε πως τα παιδιά έχουν μεγάλη ικανότητα να μιμούνται την κοινωνική συμπεριφορά των γονιών τους και των άλλων προτύπων του περιβάλλοντος τους. Εκτός αυτού αρκετές έρευνες

και πειράματα απέδειξαν πως οι καινούργιοι επιθετικοί τρόποι συμπεριφοράς προέρχονται χωρίς άμεση επικύρωση, αλλά απλά και μόνο με την παρατήρηση ενός προτύπου. Επιπλέον, απέδειξαν ότι η παρατήρηση μιας θετικής επιτυχίας του προτύπου, μπορεί να έχει ένα πολύ καλύτερο αποτέλεσμα από μια άμεση επιβεβαίωση χωρίς παρατήρηση ενός προτύπου.

Ειδικότερα, το παιδί έχει την ιδιότητα να παρατηρεί τη συμπεριφορά των γονιών του και απ' αυτή να υιοθετεί και να οικειοποιείται αρκετά χαρακτηριστικά της. Είναι αναντίρρητο γεγονός, ότι το παιδί μπορεί από πολύ νωρίς να αντιληφθεί και συνάμα να πάρει τα χαρακτηριστικά της έξαψης του θυμού των γονιών του. Επίσης, το μέγεθος των αντιδραστικών πρακτικών δύναμης των μητέρων, έχει αποδειχτεί πως έχει μεγάλη συνάρτηση με το μέτρο της εχθρότητας των παιδιών εναντίον των άλλων παιδιών στον παιδικό σταθμό, με το μέτρο των πρακτικών δύναμης έναντι άλλων παιδιών καθώς και με το μέτρο της αντίστασης, έναντι της αντίδρασης των άλλων παιδιών και της ίδιας της παιδαγωγού. Συν τοις άλλοις, οι εκπρόσωποι της ψυχανάλυσης επισημαίνουν ότι οι παρορμήσεις του παιδιού καταπιέζονται σημαντικά με την επιθετική συμπεριφορά των γονιών τους και λόγω αυτής της καταπίεσης προκαλούνται στο παιδί εσωτερικές εντάσεις και διαμάχες, που αργότερα πιθανότατα να εκδηλωθούν και με οποιαδήποτε μορφή διαστροφής.

Ωστόσο, όμως, το να παρεμποδίζεται η ικανοποίηση της ορμής, δεν σημαίνει ότι εξουδετερώνεται και ο ερεθισμός της, με αποτέλεσμα το παιδί να προέρχεται σε ενδοψυχικές εντάσεις, οι οποίες τελικά θα βρουν την έκφρασή τους σε νευρωτικά συμπτώματα. Συγχρόνως, βέβαια, η πολύ ισχυρή διέγερση της ορμής, μπορεί να φέρει καταστρεπτικές επιδράσεις στο άτομο,

όπως για παράδειγμα την σταθεροποίηση παιδαριωδών μορφών και τρόπων ικανοποίησης της ορμής ή την ανικανότητα να υποφέρει αναγκαίες αρνήσεις. Τα παιδιά, για παράδειγμα, μεγαλώνοντας, κατά τη διάρκεια της νεανικής τους ηλικίας μπορούν να καταφύγουν στη χρήση ναρκωτικών προκειμένου να ζήσουν έστω και για λίγες στιγμές σε έναν κόσμο χωρίς επιθετικότητα ή και για να εκδικηθούν με αυτό τον τρόπο τους επιθετικούς γονείς τους.

Εδώ αξίζει να αναφερθούν τα συμπεράσματα των ερευνών του M. Montell, σχετικά με την επιθετικότητα των γονιών και των παιδιών, τα οποία είναι ενδεικτικά. Ο M. Montell (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.126), διαπίστωσε ότι οι περισσότεροι από τους εθελοντές αμερικανούς στρατιώτες, που ανήκαν στην ειδική ομάδα «Green Berets» και χαρακτηρίζονταν για την υπερβολική μαχητικότητα και τη χωρίς τύψεις μαζική εξόντωση του αντιπάλου, προέρχονταν από γονείς πολύ αυστηρούς, βίαιους, ανυπόμονους και επιθετικούς. Σύμφωνα με τον ίδιο «τόσο οι πατέρες όσο και οι μητέρες τους, τα χτυπούσαν με τα χέρια τους (88%). Υπήρχαν πολλοί ανάμεσά τους που χρησιμοποιούσαν ζώνες, μαστίγια και λουριά (68%)» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.126).

Τελειώνοντας να αναφέρουμε ότι η παραμέληση ή η αυστηρή ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών από τους γονείς τους, μπορεί να έχει σαν σοβαρή συνέπεια την ηθική κατάπτωση του παιδιού. Οι κακοποιήσεις, η κριτική, η σκληρή βία και η επιθετική συμπεριφορά, μπορεί να προκαλέσουν στο παιδί απογοήτευση, έλλειψη αυτοπεποίθησης ή φαντασιώσεις βίας. Όλα αυτά οδηγούν στην απώλεια της θετικής εικόνας του εαυτού του και των μελλοντικών οραματισμών του για τη ζωή, πράγμα που σύμφωνα με πολλές έρευνες έχει μεγάλη σημασία για το παιδί. Το χειρότερο,

όμως, είναι πως αυτά τα παιδιά που βιώνουν συνεχώς απογοητεύσεις και απωθήσεις, αναπτύσσουν την επιθετική τους συμπεριφορά καταρχάς στην οικογένεια και μεγαλώνοντας στο σχολείο και την ευρύτερη κοινωνία. Χαρακτηριστικά σχετικά με αυτό είναι τα όσα αναφέρει ο R. Dreikurs : «όσο καιρό τα παιδιά είναι μικρά, ο πόλεμος με τους μεγάλους διεξάγεται μέσα στην οικογένεια και στο σχολείο. Στην εφηβεία, ο πόλεμος στρέφεται εναντίον του συνόλου της κοινωνίας» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.128).

3. Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στο σχολείο

Μετά τα πέντε χρόνια της ζωής του, οπότε το παιδί μεγαλώνει και αναπτύσσεται μέσα στην οικογένεια, μια από τις πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης, φτάνει η στιγμή για την είσοδο του στη δεύτερη πλατύτερη και σημαντικότερη πρωτογενή ομάδα, που είναι το σχολείο. Μέσα σ' αυτόν τον κατάλληλο κοινωνικό χώρο συντελείται η σκόπιμη και συνειδητή αγωγή του παιδιού, σκοπός της οποίας είναι να δημιουργήσει και να αναπτύξει στο παιδί ορισμένες φυσικές, πνευματικές και ηθικές προϋποθέσεις, τις οποίες απαιτούν απ' αυτό η κοινωνία και το περιβάλλον.

Έτσι, λοιπόν, το παιδί είτε έχοντας βιώσει την αγάπη των γονιών του ή την αδιαφορία αυτών και φέροντας μαζί του κάθε εμπειρία και αξία που η καθημερινή συμπεριφορά των γονιών και η κοινωνικοπολιτική μόρφωση του έδωσε, έρχεται στο σχολείο να μοιραστεί τις μέχρι τώρα γνώσεις και επιτυχίες του με τα άλλα παιδιά. Τώρα θα πρέπει να υποτάξει τις επιθυμίες του στο τι ενδιαφέρει και τους άλλους και θα πρέπει να βρίσκει ικανοποίηση

μέσα από την όλη ζωή και δραστηριότητα της ομάδας σαν μέλος αυτής. Η απομάκρυνση του, λοιπόν, από το οικογενειακό περιβάλλον και η ίδια ατμόσφαιρα του σχολείου μαζί με άλλους παράγοντες, γίνονται αφορμή για σύγκρουση και επιθετικότητα.

Ειδικότερα, το παιδί που τιμωρήθηκε πολύ ή καταπιέστηκε αρκετά από τους γονείς του καθώς και το παιδί που δεν έχει ακόμα καλές σχέσεις με τα αδέρφια του, θα δυσκολευτεί να αντισταθεί στην ομάδα. Υπάρχει πιθανότητα να μεταφέρει στην τάξη του σχολείου τους ανταγωνισμούς που έχει στο σπίτι. Αυτά τα παιδιά, συνήθως σε περίπτωση που έχουν να αντιμετωπίσουν κάποιου είδους ήττα ή να παίξουν δευτερεύοντα ρόλο, σε σχέση με ένα άλλο παιδί, συχνά ανακουφίζονται από τα πληγωμένα τους αισθήματα κάνοντας τον "παλικαρά", με σκοπό να πείσουν τον εαυτό τους ότι είναι σε κάτι καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο.

Τέτοια παιδιά χρειάζονται συμπάθεια και κατανόηση, παρά το γεγονός ότι είναι αρκετά δύσκολο πολλές φορές να τα πείσουμε για τη συμπάθεια και την κατανόηση μας. Επιπλέον, περιπτώσεις τέτοιων παιδιών, χρειάζονται να νιώσουν την ικανοποίηση από επιτυχείς δραστηριότητες και γι' αυτό το λόγο χρειάζονται δασκάλους που να έχουν την ικανότητα να ανακαλύψουν τις δυνατότητες τους και να τους δώσουν ευκαιρίες να αναπτύξουν και να δείξουν τις ικανότητες τους σε δραστηριότητες μαζί με άλλα παιδιά. Παραδείγματος χάριν, μπορεί ο δάσκαλος να τους δώσει την ευκαιρία να δείξουν σε όλη τη τάξη κάποια ιδιαίτερη γνώση τους ή να διασκεδάσουν τους συμμαθητές τους, με κάποια δεξιότητα που διαθέτουν. Σίγουρα, το να βοηθήσεις ένα παιδί να αποκτήσει αυτοπεποίθηση για τις ικανότητες του, είναι κάτι που παίρνει αρκετό χρόνο. Όταν, όμως, επιτευχθεί αυτό, το παιδί δεν

θα νιώθει πια την ανάγκη να κερδίσει δύναμη και σπουδαιότητα, με το να δημιουργεί προβλήματα στους γύρω του.

Επίσης, ο δάσκαλος είναι αυτός που θα παρατηρήσει σοβαρές δυσκολίες των μαθητών να γεφυρώσουν τις διαφορές των γνωμών του πατρικού σπιτιού με του σχολείου, δυσκολίες που οφείλονται στη διαφορετική κοινωνική προέλευση και στο οικογενειακό περιβάλλον του κάθε μαθητή. Οι δυσκολίες αυτές, ενισχύονται περισσότερο από τους διαφορετικούς εκπαιδευτικούς σκοπούς του σχολείου καθώς και από τον διαφορετικό τρόπο συμπεριφοράς του δασκάλου προς τους μαθητές. Συγκεκριμένα, υπάρχουν δάσκαλοι, οι οποίοι δεν αντιμετωπίζουν με σχολικές τιμωρίες τέτοιες συγκρούσεις γνωμών καθώς και τα επακόλουθα αυτών όπως είναι η ανησυχία, η αδιαφορία ή ακόμη και η εχθρικότητα, αλλά προσπαθούν να κερδίσουν τους μαθητές με καλύτερα κίνητρα. Υπάρχουν, βέβαια, κι εκείνοι οι δάσκαλοι, οι οποίοι για την αντιμετώπιση αυτών των συγκρούσεων και τη δική τους επιβολή στη σχέση τους με τους μαθητές, χρησιμοποιούν βασανιστικά μέσα και τιμωρίες.

Επειδή, όμως, ο ξυλοδαρμός και γενικότερα οι τιμωρίες, έχουν απαγορευθεί από το νόμο, τόσο στη χώρα μας όσο και σε άλλες χώρες, οι περισσότερες μορφές επιθετικής συμπεριφοράς των δασκάλων, εκδηλώνονται όχι με τη σωματική βία, αλλά στο χώρο της γλωσσικής έκφρασης. Εδώ η μορφή της επιθετικότητας ξεκινά από την απλή ειρωνεία, μέχρι την προσωπική προσβολή και το βρίσιμο. Ειδικότερα, εκφράσεις του τύπου : "αυτό είναι η μεγαλύτερη βλακεία που άκουσα ποτέ" ή "μόνο ένα γερό ξύλο θα ήταν ότι έπρεπε για σένα", ακούγονται πολύ συχνά στη σχολική τάξη. Υπάρχουν, όμως, και αρκετές φορές που η κλίμακα των ποινών πλουτίζεται περισσότερο, αρχίζει από την παρατήρηση και

την επίπληξη και φτάνει ως την άσκηση της ωμής βίας (από το τράβηγμα του αυτιού, το χαστούκι και τη βέργα του δασκάλου κ.α.).

Μέσα στη σχολική τάξη η επιθετική συμπεριφορά του δασκάλου εναντίον του μαθητή, μπορεί να εκδηλωθεί και με διάφορες άλλες μορφές, όπως είναι ο αυταρχικός τρόπος, οι διαταγές, η αγένεια, οι απειλές τιμωρίας, ο περιορισμός, η πειθαρχία ή ακόμα και οι καταναγκασμοί διαφόρων ειδών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ε. Παπανούτσος (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.107) «η ισχύς που του δίνει η θέση μέσα στην τάξη μπορεί εύκολα να παρασύρει το δάσκαλο στην υπεροψία και στην αυθαιρεσία, στην κατάχρηση εξουσίας». Συνεπώς, λοιπόν, όταν ο δάσκαλος εκδηλώνει επιθετική συμπεριφορά προς τους μαθητές του και σε κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται έχει την τάση να επιδείχνει με απειλητικές χειρονομίες και φωνές την ισχύ που του δίνει το αξίωμα του, δεν προσφέρει καμία ευκαιρία στους μαθητές του να ταυτιστούν μαζί του, πράγμα που οι μαθητές επιζητούν και έχουν ανάγκη για τη δημιουργία της προσωπικότητάς τους.

Γενικότερα, όμως, μπορεί κανείς να παραδεχτεί πως όλες αυτές οι μορφές επιθετικής συμπεριφοράς των δασκάλων σαν μέσα αγωγής του παιδιού, από την πιο ήπια μέχρι την πιο σκληρή, ευθύνονται για τη συσσώρευση επιθετικού δυναμικού στο άτομο και την κοινωνία. Ο Α. S. Neill έχει απόλυτα δίκιο όταν υποστηρίζει ότι «η κοινωνία μας είναι άρρωστη και δυστυχισμένη και πως η ρίζα αυτού του κακού είναι η ελεύθερη οικογένεια, το παραδοσιακό και το αυταρχικό σχολείο» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.110).

Κλείνοντας, λοιπόν, θα πρέπει να αναφέρουμε πως ένα μέρος της ευθύνης γι' αυτή την επιθετική συμπεριφορά των δασκάλων έχει και το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο είναι

ξεπερασμένο και παραμένει πολλές φορές ανεπηρέαστο μπροστά στις ραγδαίες πολιτιστικές και τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής μας. Γι' αυτό ακριβώς είναι αλήθεια πως κάθε πολιτιστικό – κοινωνική και πολιτιστικό – τεχνολογική αλλαγή, αποτελεί σοβαρή πρόκληση για την εκπαίδευση για να αναθεωρήσει τους γνώμονες της. Συνεπώς, κάθε εκπαίδευση που αναφέρεται στον πολιτισμό, είναι υποχρεωμένη να επανεξετάσει, να μεταβάλει και να ορίσει εκ νέου τα κανονιστικά σύνορα του συστήματος της.

3.1. Αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς μέσα στο σχολείο

Ανάλογα με τα αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς στην οικογένεια, είναι κι εκείνα της επιθετικότητας στο σχολείο. Ωστόσο, όποιο κι αν είναι τα φαινομενικά και τα πραγματικά αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς μεταξύ των δασκάλων και των μαθητών, δεν θα πρέπει κανείς να παραβλέπει το γεγονός που επισημαίνουν οι J. Gestemeir και F. Hamburger πως «οι σχολικές συγκρούσεις επηρεάζονται επίσης από τον καθορισμό των σχολικών ρόλων, τις θεσμοθετημένες ανάγκες και τις εξωσχολικές προϋποθέσεις» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.117). Επιπλέον, αναφέρουν πως «ο κόσμος (μαθητές - δάσκαλοι), δεν στηρίζεται σε ελεύθερη εκλογή, πρόκειται για αναγκαστική συνεύρεση και συνύπαρξη ομάδων με διαφορετικούς σκοπούς και το γεγονός αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα σύγκρουσης» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.117).

Το σχολείο σαν κοινωνική ομάδα, δέχεται στο χώρο του μαθητές και δασκάλους, χωρίς κοινωνικές διακρίσεις από τα διάφορα κοινωνικά στρώματα, με διαφορετικές κοινωνικές τοποθετήσεις και διαφορετικό πνευματικό επίπεδο. Ως γνωστόν, ο δάσκαλος μετά

τους γονείς, είναι αυτός που παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του παιδιού. Ασκεί μεγάλη επίδραση πάνω στο παιδί καθώς είναι ώριμος άνθρωπος, με διαμορφωμένη προσωπικότητα και με ξεκαθαρισμένες πεποιθήσεις. Στην προσπάθεια του, λοιπόν, να συμβάλει στην κοινωνικοποίηση ενός νέου ανθρώπου, είναι πιθανόν να αντικρίσει την άρνηση, την άρνηση, την απογοήτευση κι άλλες δυσκολίες, που πιθανόν να τον οδηγήσουν στην επιθετική συμπεριφορά.

Ένας λόγος που μπορεί να οδηγήσει καμία φορά τον δάσκαλο στον “στιγματισμό” ενός μαθητή ή σε επιθετικές ενέργειες, είναι η αδιαφορία, ίσως και η αδυναμία, ενός μαθητή για μάθηση, παρά το μεγάλο ενδιαφέρον του δασκάλου ή την επιμονή του σε μια απαράδεκτη συμπεριφορά παρά τις επανειλημμένες συστάσεις του δασκάλου, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να θεωρεί τον μαθητή π.χ. τεμπέλη και επιθετικό. Εκτός αυτού, όμως, δεν είναι λίγες οι φορές που ο παιδαγωγός αρέσκεται να υπερηφανεύεται υπερβολικά για τις γνώσεις του και να περιφρονεί τον μαθητή για την άγνοια του, με αποτέλεσμα ο μαθητής να κλείνεται στον εαυτό του απογοητευμένος ή να ενισχύει την προκλητική του συμπεριφορά με επιθετικότητα.

Επίσης, αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς του δασκάλου, μπορούν να αποτελέσουν ο υπερβολικός φόρτος εργασίας, οι δυσκολίες εκπλήρωσης του διδακτικού προγράμματος λόγω της έλλειψης διδακτικών μέσων ή ακόμα και της δικής του ελλιπούς επιστημονικής κατάρτισης. Ιδιαίτερα σήμερα, η θέση του δασκάλου μπορεί να γίνει περισσότερο προβληματική και να οδηγηθεί ο ίδιος σε επιθετική συμπεριφορά, λόγω της εύκολης και πληθωρικής απόκτησης γνώσεων από τον μαθητή, γεγονός που τον κάνει να

διατυπώνει με θάρρος προς κάθε κατεύθυνση τις απορίες, τις αντιρρήσεις και τις δικές του απόψεις.

Άλλοι παράγοντες, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως εξωγενή αίτια της γένεσης της επιθετικής συμπεριφοράς του δασκάλου, είναι δυνατόν να είναι κοινωνικο – πολιτιστικοί, που καθορίζονται από το περιβάλλον μέσα κι έξω απ' το σχολείο. Ο ίδιος ο "θεσμός" του σχολείου, μπορεί π.χ. να επιδράσει αρνητικά στο διδακτικό προσωπικό με την ιεραρχική του δομή. Η υπερβολική αυστηρότητα του προϊσταμένου, η αντιζηλία, οι φιλονικίες και οι ανταγωνιστικές τάσεις ανάμεσα στο σχολικό σύλλογο, είναι πιθανά αίτια για επιθετικότητα προς τους μαθητές. Πιο συγκεκριμένα, όταν ο δάσκαλος δεν έχει την συμπαράσταση του προϊσταμένου του και των συνεργατών του στο έργο του, γίνεται αυταρχικός και επιθετικός μέσα στην τάξη.

Είναι φυσικό πως και οι δάσκαλοι είναι άνθρωποι και γι' αυτό θα πρέπει κανείς να υπολογίζει πως οι εντάσεις και οι διαφορές, δεν αντιμετωπίζονται πάντα σε ορθολογική βάση, αλλά και με επιθετικό τρόπο συμπεριφοράς. Από την άλλη, πάλι, ο δάσκαλος, εμποδίζεται να εκδηλώσει την επιθετικότητα του εναντίον του προϊσταμένου του ή εναντίον των συνεργατών του, γεγονός που τον οδηγεί να την εκδηλώσει προς τα κάτω, δηλαδή προς τους μαθητές.

Άλλα εξωσχολικά αίτια, όπως κοινωνικά, οικονομικά και οικογενειακά προβλήματα του δασκάλου, μεταφράζονται σε επιθετική διάθεση στη σχολική τάξη. Σύμφωνα με πορίσματα της ψυχολογίας του βάθους, η επιθετικότητα των δασκάλων μπορεί να προέλθει από "αρνητικά μεταβατικά συμβάντα". Απογοητευτικά συναισθήματα του δασκάλου, μεταβιβάζονται στο μαθητή, ο

οποίος αντιπροσωπευτικά για έναν άλλο παράγει, αντί εκείνου κίνητρα για εκδίκηση.

Παράλληλα με όλα τα παραπάνω, ακόμη και η διαίσθηση της μειονεκτικής θέσης του δασκάλου με το λιγότερο κοινωνικό γόητρο σε σύγκριση με άλλα ακαδημαϊκά επαγγέλματα, μπορεί να οδηγήσει το δάσκαλο σε επιθετική συμπεριφορά. Σύμφωνα με τον J. Kob (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.120), «έχει αποδειχθεί ότι το συναίσθημα που έχει εξαπλωθεί όχι μόνο μεταξύ των ίδιων των δασκάλων, ότι δηλαδή ο εκπαιδευτικός δεν χαίρει πολύ μεγάλης υπόληψης στην κοινωνία, όπως θα του άξιζε, σε συνδυασμό με το χαμηλό μισθό του, είναι δυνατόν να προκαλέσουν την επιθετική συμπεριφορά εναντίον των μαθητών».

Ανάλογα και εξίσου σοβαρά με τα αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς των δασκάλων εναντίον των μαθητών, είναι και αυτά για τη πρόκληση και την ανάπτυξη της επιθετικότητας των παιδιών εναντίον των δασκάλων. Για κάθε μαθητή, ο δάσκαλος είναι και παραμένει να μια αυθεντική προσωπικότητα που τοποθετήθηκε απ' έξω και δεν εξελέγει από τους μαθητές. Μ' αυτή, λοιπόν, την ιδιότητα του ο δάσκαλος και με την εξουσία που του έχει δοθεί από την πολιτεία, έρχεται και επιβάλλει τους γνώμονες και τις αξίες του, που μπορεί να είναι αντίθετες μ' εκείνες των παιδιών. Υπάρχουν, δηλαδή, διαφορές ηλικίας, πολιτιστικού επιπέδου και δύναμης ανάμεσα τους.

Δεν είναι λίγες οι φορές που προκαλούνται συγκρούσεις ανάμεσα στο δάσκαλο και τους μαθητές λόγω της άρνησης του πρώτου να ικανοποιήσει παράλογες επιθυμίες τους, οι οποίες όχι σπάνια διαλύονται αυταρχικά, ασκώντας ο δάσκαλος πίεση με δυναμικά μέσα για την επιβολή των θεσμοθετημένων σκοπών του μαθήματος. Εξαιτίας αυτής της αυταρχικής συμπεριφοράς του

δασκάλου, ο μαθητής προσπαθεί να συμπυκνώσει κρυφά την αναχαιτιζόμενη (αντ)επιθετικότητα του, να συσπειρώνεται και να αναζητεί άλλους δρόμους (πλάγιους) και άλλα μέσα (όχι πάντοτε έντιμα) για να ανταποδώσει τα πλήγματα.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, το πνεύμα της άμιλλας, φθάνει στα σύνορα του ανταγωνισμού δηλητηριάζοντας την ατμόσφαιρα και κάνοντας δύσκολη τη σχολική συμβίωση μεταξύ των ίδιων των μαθητών, οδηγώντας αρκετές φορές στην αντιπάθεια και στις συγκρούσεις. Το παιδί αντικρίζοντας μέσα στο σχολικό περιβάλλον τον συναγωνισμό και ανταγωνισμό, συνειδητοποιεί αμέσως πως η αποτυχία στο χώρο αυτό αποδοκιμάζεται. Νιώθει τον δάσκαλο σαν αίτιο αυτής της αποτυχίας και τους συμμαθητές του σαν αντιπάλους που πρέπει να κινήσει παίρνοντας καλύτερους βαθμούς.

Ωστόσο, πέρα από τον συναγωνισμό μεταξύ των μαθητών που εκδηλώνεται σ' επίπεδο επίδοσης στα μαθήματα, μπορεί να εκδηλωθεί και σε επίπεδο σωματικής δύναμης και υπέροχης. Μια δυναμική αναμέτρηση είναι αρκετή για να τοποθετήσει τους αντιπάλους σε ανάλογη θέση στη συνείδηση της ομάδας. Χαρακτηριστικό περιστατικό αποτελούν οι τσακωμοί ανάμεσα στους μαθητές μετά το σχολείο και καθώς γυρνούν στο σπίτι τους. Με το τέλος αυτού του περιστατικού καθορίζεται συνήθως ο ανώτερος και ο κατώτερος μεταξύ των δυο αντιπάλων, που μπορεί να κυριαρχεί σε όλη τη διάρκεια της σχολικής ζωής.

Συμπερασματικά, λοιπόν, βλέπουμε ότι το αυταρχικό στυλ αγωγής της οικογένειας, συνεχίζεται συχνά και στο χώρο του σχολείου. Το σχολείο με το αυταρχικό συνήθως στυλ διαδικασίας, τις απαγορεύσεις και τους εξαναγκασμούς, ευνοεί σημαντικά τη δημιουργία επιθετικού σχολικού κλίματος. Οι δυνατότητες

καλλιέργειας κλίματος σχολικής εμπιστοσύνης, περιορίζονται εξαιτίας της εχθρικής και απωθητικής στάσης του δασκάλου προς τους μαθητές η οποία παρόλο ότι εξασφαλίζει μια φαινομενική πειθαρχία, ενεργεί ανασταλτικά στη μάθηση και ευνοεί τη δημιουργία υποτακτικο – επιθετικής συνείδησης στους μαθητές.

3.2. Εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού μέσα στο σχολείο

Όπως αναφέραμε στην περίπτωση της οικογένειας, έτσι και στη περίπτωση του σχολείου, ο δάσκαλος είναι και αυτός ένα παρατηρούμενο πρότυπο. Όπως το παιδί, δηλαδή, μιμείται τους γονείς του, έτσι παρατηρεί και μιμείται και τους δασκάλους του. Η θεωρία της ψυχανάλυσης επισημαίνει τη σημασία αυτής της ταύτισης των παιδιών με τους παιδαγωγούς τους, γονείς και δασκάλους καθώς το παιδί υιοθετεί και οικειοποιείται πολλά χαρακτηριστικά και την ίδια συμπεριφορά που παρατηρεί σε αυτούς. Αυτή η επίδραση και η συνταύτιση του παιδιού με τους παιδαγωγούς του εξαρτάται και από μια σειρά χαρακτηριστικών του προτύπου όπως π.χ. το γόητρο, τη δύναμη κ.τ.λ.

Επίσης, μια άλλη σοβαρή συνέπεια της επιθετικής συμπεριφοράς των δασκάλων, είναι η απώλεια της αμοιβαίας βάσης εμπιστοσύνης μεταξύ εκείνων και του παιδιού. Αυτή η επιθετική στάση αντί να ξυπνήσει το ενδιαφέρον του παιδιού για τη παρατήρηση των σωστών συνθηκών μίας ικανοποιητικής συμβίωσης στο χώρο του σχολείου, πετυχαίνει περισσότερο μια “αναγκαστική προσαρμογή”. Όταν ο παιδαγωγός προσβάλει το παιδί ή το χτυπά, με αυτό τον τρόπο καταστρέφει το

συναισθηματικό κλίμα της συνεργασίας με αποτέλεσμα να δημιουργούνται παράλογες εντάσεις μεταξύ τους.

Επιπλέον, μια τέτοια συμπεριφορά από μέρους του δασκάλου, μπορεί ακόμη να οδηγήσει στη δημιουργία αισθημάτων μίσους, τα οποία οδηγούν σε μια βασική εχθρική διάθεση. Παιδιά τα οποία αντιμετωπίζονται από τους παιδαγωγούς τους με αποστροφή, υποτίμηση, ψυχρότητα ή επιθετικότητα, μιμούνται το παράδειγμα τους. Ανάλογη είναι η άποψη του A. S. Neill, ο οποίος αναφέρει ότι «όταν οι δάσκαλοι είναι επιθετικοί, οι μαθητές τους μιμούνται. Όταν οι γονείς τιμωρούν, κάνουν τα παιδιά τους επιθετικά» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.125). Επομένως, τα παιδιά που βιώνουν συνεχώς απογοητεύσεις και αρνήσεις, νιώθουν ελλιπή αυτοπεποίθηση ενώ συγχρόνως αναπτύσσουν την επιθετική τους συμπεριφορά στο σχολείο.

Σύμφωνα με διάφορους εκπροσώπους της ψυχανάλυσης, η επιθετική συμπεριφορά των δασκάλων καταπιέζει σημαντικά τις παρωθήσεις του παιδιού. Λόγω της καταπίεσης αυτών των παρωθήσεων, προκαλούνται στο παιδί εσωτερικές εντάσεις και διαμάχες. Η παρώθηση αυτή, η οποία καταπιέζεται, μπορεί να εκδηλωθεί αργότερα με οποιαδήποτε μορφή διαστροφής. Η δυνατότητα, όμως, να επιτευχθεί η πρωταρχική ικανοποίηση της ορμής, θα παραμείνει για πάντα απραγματοποίητη. Μ' αυτό τον τρόπο η ικανοποίηση της ορμής παρεμποδίζεται, ενώ ο ερεθισμός της δεν εξουδετερώνεται. Έτσι, λοιπόν, το παιδί περιέχεται σε ενδοψυχικές εντάσεις, οι οποίες κάποια στιγμή θα βρουν την έκφραση τους σε νευρωτικά συμπτώματα. Παράλληλα η πολύ ισχυρή διέγερση της ορμής, μπορεί να φέρει καταστρεπτικές επιδράσεις στον άνθρωπο όπως π.χ. τη σταθεροποίηση παιδαριωδών μορφών και τρόπων ικανοποίησης της ορμής κ.τ.λ.

Χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρει η M. Montessori σχετικά με το παιδί ότι «όταν πληγωθεί, η στενοχώρια του μπορεί να μείνει θαμμένη βαθιά μέσα του ή να εκφράσει με μια εκρηκτική και θυμωμένη συμπεριφορά» (Βουϊδάσκη Β., 1983, σελ.127).

Βέβαια, στο χώρο του σχολείου, οι προσπάθειες ελέγχου της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών, καταβάλλονται με πολλές δυσκολίες απ' τους δασκάλους. Αυτό συμβαίνει γιατί οι δάσκαλοι αντιμετωπίζουν το σχολείο σαν ένα λιγότερο ή περισσότερο αυτοτελές και αυτοδύναμο κοινωνικό σύστημα, γεμάτο με τις δικές του συγκρούσεις, το οποίο ασκεί μια δική του πίεση και διεγείρει τυπικές και άτυπες, σιωπηρές και εμφανείς απαιτήσεις προς τους μαθητές, οι οποίοι αντιδρούν ομαδικά και ανάλογα με τις προηγούμενες κοινωνικές τους εμπειρίες.

Ακόμη και σήμερα στο σύγχρονο παραδοσιακό σχολείο, δεν είναι λίγες οι φορές που η ατμόσφαιρα ηλεκτρίζεται αρκετά, με αποτέλεσμα οι σχέσεις μεταξύ των δασκάλων και των μαθητών να γίνονται πολύ επιθετικές. Γι' αυτό και πολλές φορές η προκατάληψη που έχουν οι μαθητές για το δάσκαλο όσο και ο δάσκαλος για τους μαθητές, εμποδίζει τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ τους. Συνεπώς, βλέπουμε πως οι σχέσεις δασκάλων και μαθητών, στηρίζονται πάνω σε μια πολύ ευαίσθητη ισορροπία, γι' αυτό και μία από τις αποστολές του σχολείου είναι και ο έλεγχος της επιθετικότητας του παιδιού.

Κλείνοντας, λοιπόν και σύμφωνα με τα όσα αναφέρουμε παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι και στο σχολείο είναι απαραίτητο να ελέγχεται η επιθετική συμπεριφορά, γιατί αν το σχολείο δεν είναι σε θέση να ασκήσει τέτοιου είδους έλεγχο, τότε είναι περισσότερο πιθανό η επιθετικότητα να πάρει μέσα σε αυτό τη μορφή του αγώνα, της βίας, της επίθεσης και της καταστρεπτικότητας. Έτσι,

λοιπόν, είναι επόμενο και λογικό, τα ερεθίσματα και τα παραδείγματα που παίρνει το παιδί μέσα στο σχολικό περιβάλλον, να επηρεάσουν τη συμπεριφορά του και στην ευρύτερη κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η βία και η επιθετικότητα στην τηλεόραση και η δυναμική επίδραση της στα παιδιά είναι θέματα για τα όποια εδώ και πολύ καιρό γίνονται πολλές συζητήσεις και επίσημες έρευνες. Πολλά ρεπορτάζ και συνέδρια συγκεντρώνουν την προσοχή τους σε αυτό το θέμα. Σύμφωνα με τους αριθμούς που έδωσε το F.B.I. το 1975 ο αριθμός των νεαρών εγκληματιών αυξήθηκε κατά 1600% στην εικοσαετία 1952 – 1972 (Τσαρδάκη Δ., 1990, σελ.46). Επειδή το γεγονός αυτό συμπίπτει με τη περίοδο που η τηλεόραση μπήκε δυναμικά στη ζωή των παιδιών και οι τηλεοπτικές εκπομπές που παρακολουθούν τα παιδιά ήταν γεμάτες βία και επιθετικότητα, φάνηκε πολύ λογικό να αναζητηθεί κάποια σχέση ανάμεσα στα δύο γεγονότα. Όμως, παρά τις προσπάθειες, δεν κατάφεραν ακόμα οι ερευνητές να προσδιορίσουν ακριβώς αυτή τη σχέση. Η επιθετικότητα με όποιες μορφές και αν εμφανίζεται στη μικρή οθόνη, επηρεάζει βαθύτατα τη συμπεριφορά των παιδιών, αλλά φυσικά δεν είναι η μόνη που τα κάνει να συμπεριφέρονται ανάλογα.

Η κοινή λογική επαναστατεί στην ιδέα ότι η επιθετικότητα που προβάλλεται στη τηλεόραση μπορεί να οδηγήσει τα παιδιά στο να γίνουν επιθετικά. Μια τηλεοπτική εκπομπή που έχει σκηνές βίας δεν θα μπορούσε να τα κάνει άτομα επιθετικά, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος των γονιών στη

δημιουργία της παιδικής συνείδησης. Τα παιδιά που έχουν γερούς δεσμούς με τους γονείς τους δεν θα απορρίψουν εύκολα τη συμβουλή τους.

Η προσωπικότητα των παιδιών διαμορφώνεται από τα πρότυπα που τους προβάλλουν οι ομάδες κοινωνικοποίησης, είτε πρωτογενής είτε δευτερογενής. Η τηλεόραση όντας ένας από τα μέσα κοινωνικοποίησης του παιδιού, προβάλλει συνεχώς και πολλές φορές ενισχύει τα επιθετικά πρότυπα. Μπορούμε λοιπόν, να αναλογιστούμε τις επιδράσεις που μπορεί να έχει αυτό στην εξέλιξη των παιδιών. Όπως αναφέρει σε ένα άρθρο του ο Γουίλιαμ Ντάιτς (1998, σελ.56), ειδικός σε θέματα τηλεοπτικής βίας, "στη διάρκεια ενός χρόνου ένας νέος έχει δει να παρελαύνουν μέσα από τη μικρή οθόνη κάπου 12.000 σκηνές βίας". Ακόμη και τα παιδικά τηλεοπτικά προγράμματα έχουν άγριους και επιθετικούς ήρωες, άψυχες κατασκευές των κομπιούτερ, συγκρούσεις στο διάστημα και όχι μόνο. Ενώ ανάμεσα στα προγράμματα προβάλλονται διαφημίσεις και τρέιλερ με ανατριχιαστικές σκηνές βίας. Η τηλεόραση καλύπτει το κάθε θέμα, ακόμα και τον πόλεμο, με απίθανες λεπτομέρειες και δεν ενδιαφέρεται για τις ανθρώπινες απώλειες. Έτσι τα παιδιά εξοικειώνονται με τη βία, την επιθετικότητα και τον θάνατο. Συχνά μιμούνται ό,τι είδαν και προσπαθούν να μοιάσουν στους τηλεοπτικούς ήρωες. Θα ήταν, ωστόσο, άδικο να ισχυριστούμε ότι η ώθηση σε επιθετική συμπεριφορά προκαλείται μόνο από τα ανάλογα τηλεοπτικά πρότυπα.

Στην Ελλάδα τα παιδιά βλέπουν τηλεόραση και δέχονται τις επιρροές της κατά την κρίσιμη περίοδο της κοινωνικοποίησης τους. Με βάση κάποια δεδομένα, το 60% - 70% των παιδιών της χώρας μας κατά τη σχολική ηλικία παρακολουθούν κατά μέσο όρο

2 – 5 ώρες την ημέρα τηλεόραση και βλέπουν 11 εγκληματικές πράξεις ημερησίως με αιματοχυσίες, με γρονθοκοπήματα, με διαρρήξεις και δολοφονίες, δηλαδή βλέπουν συνολικά το χρόνο 4.000 πράξεις βίας και επιθετικότητας (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ. 230). Κάποια άλλα στατιστικά στοιχεία αναφέρουν ότι στην Ελλάδα τα παιδιά ηλικίας 10 – 12 ετών παίρνουν 3- 7 ώρες την ημέρα βλέποντας τηλεόραση.

1. Η τηλεόραση σαν μέσο κοινωνικοποίησης του παιδιού

Τα ήθη και τα έθιμα, το σύστημα αξιών και οι κανόνες συμπεριφοράς κάθε κοινωνικής ομάδας δε μεταβιβάζονται βιολογικά από την προηγούμενη γενιά στην επόμενη. Ολόκληρη η πολιτισμική κληρονομιά, η μητρική γλώσσα, οι κοινωνικές αξίες και νόρμες, οι δεξιότητες και οι ποικίλες μορφές συμπεριφοράς μαθαίνονται και μεταβιβάζονται στους νέους ανθρώπους με τη βοήθεια των πολιτισμικών προτύπων του κοινωνικού περιβάλλοντος. Αυτή ακριβώς η δύναμη των μεσολαβητικών προτύπων και η δυνατότητα του παιδιού και του νέου ανθρώπου να αποδέχεται, να αφομοιώνει και να εσωτερικεύει τις κοινωνικές αξίες και νόρμες, παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του σε κοινωνικο - πολιτιστική προσωπικότητα για την ολοκλήρωση και την ένταξη του στην ομάδα και στη κοινωνία γενικότερα. Όλα αυτά πραγματώνονται μόνο με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, κυρίως μέσα στις πρωτογενείς ομάδες, δηλαδή την οικογένεια και το σχολείο, αλλά και στις δευτερογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης στη συνέχεια.

Πολλοί επιστήμονες αποδίδουν κοινωνικοποιητικές ιδιότητες στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, κυρίως στη τηλεόραση με τις τεράστιες δυνατότητες επίδρασης που έχει και θεωρείται από πολλούς δευτερογενείς ή ακόμα και πρωτογενείς παράγοντας κοινωνικοποίησης, ενώ άλλοι την τοποθετούν δίπλα στην οικογένεια και στο σχολείο. Ο Α. Silbermann (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.135) παραδέχεται ότι η τηλεόραση σήμερα, έως ένα ορισμένο σημείο, είναι η μεγαλύτερη πηγή κοινών βιωμάτων στη ζωή των παιδιών και ότι αυτή μαζί με το σχολείο ανήκει στους αποφασιστικούς παράγοντες κοινωνικοποίησης.

Εύλογο θα ήταν πριν την εξέταση του κοινωνικοποιητικού ρόλου της τηλεόρασης να γίνει αναφορά στο τι είναι κοινωνικοποίηση, έτσι ώστε να επισημανθούν οι ομοιότητες ή οι διαφορές, εφόσον υπάρξουν, μεταξύ της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης στις διάφορες κοινωνικές ομάδες και της τηλεόρασης. Κοινωνικοποίηση, επομένως, είναι η διαδικασία κατά την οποία γίνεται η μεταβίβαση σε ένα πρόσωπο τρόπων συμπεριφοράς, κανόνων και αξιών, έτσι ώστε οι γενικές προσδοκίες να γίνουν και δικές του προσδοκίες. Ο Κ. Kolling (Βουϊδάσκη Β., 1992,σελ.135), αντιλαμβάνεται την κοινωνικοποίηση ως το σύνολο των συμβάντων και των μαθησιακών διαδικασιών, με τις οποίες το παιδί εφοδιάζεται με πρότυπα συμπεριφοράς, με κανόνες και μορφές κοινωνικής συναναστροφής, με παραστάσεις αξιών και τρόπο σκέψης, τα οποία εσωτερικεύει, για να προσαρμόζεται με τους άλλους ανθρώπους και να αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία.

Όπως στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης των παιδιών από την οικογένεια και το σχολείο, έτσι και από τη τηλεόραση, υπάρχουν δύο βασικοί παράγοντες : αυτός που κοινωνικοποιεί και εκείνος που κοινωνικοποιείται. Κατά τη διάρκεια όμως της πρώτης

κοινωνικοποίησης, γονέων και δασκάλων, η σχέση μπορεί να είναι μονόδρομη προς την κατεύθυνση των παιδιών και καθοριστική γι' αυτά. Στη δεύτερη περίπτωση, της τηλεόρασης, υπάρχει αμοιβαιότητα και κοινωνικοποιητική αλληλεπίδραση μεταξύ του επικοινωνού και του αποδέκτη.

Σύμφωνα με τον F. Ronneberger (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ. 137), κοινωνικοποίηση από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας είναι η αμφίδρομη διαδικασία, που συντελείται συγχρόνως τόσο στο επίπεδο του επικοινωνού, όσο και στο επίπεδο του αποδέκτη. Αντίθετα το περιεχόμενο και η σημασία του μηνύματος, η μεταβίβαση του στον αποδέκτη, η επεξεργασία και η κατανόηση του με την έννοια της επιρροής σε στάσεις και συμπεριφορά, αποτελεί την κοινωνικοποίηση του αποδέκτη από τη μεριά του επικοινωνού.

Η επιστημονική έρευνα εντείνει ωστόσο τις προσπάθειες της για τη διατύπωση του μεγέθους της κοινωνικοποιητικής δραστηριότητας, που ασκεί η τηλεόραση στα παιδιά σε διάφορους τομείς της κοινωνικής τους ζωής και κατά τις διάφορες φάσεις της κοινωνικής τους εξέλιξης. Πολλές σύγχρονες έρευνες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η τηλεόραση κατατάσσεται μεταξύ των σημαντικότερων παραγόντων κοινωνικοποίησης των παιδιών διότι η σχέση τους με τη τηλεόραση διαφοροποιείται πάρα πολύ, ανάλογα, κάθε φορά, από τη φάση της κοινωνικοποίησης τους (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.149).

Σαν κοινωνικοποιητικός παράγοντας, η τηλεόραση, καταφέρνει να διδάσκει και να μεταφέρει τα πολιτιστικά στοιχεία των προτύπων συμπεριφοράς που προβάλλει, στους αποδέκτες της και κυρίως στα μικρά παιδιά, μάλιστα πολλές φορές πιο εύκολα από ό,τι οι γονείς και οι δάσκαλοι. Η τηλεόραση σαγηνεύει, γιατί σε

αυτή το μη πραγματικό εμφανίζεται σαν πραγματικό, το μακρινό γίνεται κοντινό και το ξένο και άγνωστο γίνεται πλέον γνωστό. Αποτελεί το πρώτο "παράθυρο" του παιδιού προς τον έξω κόσμο από όπου μπορεί να βλέπει και να μαθαίνει το στενότερο και ευρύτερο κοινωνικό του περίγυρο.

Η τηλεόραση μέσα από τις γνώσεις που προσφέρει μπορεί να καλύψει ολόκληρο το φάσμα της ψυχικής, κοινωνικής και βιολογικής υπόστασης του παιδιού. Παίζει σημαντικό ρόλο στη μεταβίβαση ανθρώπινης γνώσεις και μάθησης και μπορεί συγχρόνως να πραγματοποιήσει επιθυμίες και προσδοκίες του παιδιού. Με τη παθητική της διασκέδαση και ψυχαγωγία, την παροχή πληθώρας γνώσεων και πληροφοριών και την ικανοποίηση που προσφέρει στην παιδική περιέργεια, ασκεί τόσες επιδράσεις που είναι ικανές να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν ολόκληρη την κοινωνική του συμπεριφορά.

Σε όλη αυτή τη διαδικασία υπάρχει μια μονόδρομη και μονόπλευρη ροή και αποστολή μηνυμάτων, τα οποία τα παιδιά δέχονται παθητικά. Όσο αθόρυβα και ανεπαίσθητα κι αν συμβαίνει αυτός ο καταιγισμός μπορεί να έχει καθοριστικές επιδράσεις στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς. Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι τα περισσότερα παιδιά βλέπουν πολλές ώρες τηλεόραση και επομένως πολλές σκηνές βίας και επιθετικότητας.

Τα πιο αθώα τηλεοπτικά προγράμματα και οι καλά προσεγμένες τηλεοπτικές εκπομπές που στοχεύουν να διδάξουν και να ευχαριστήσουν τα παιδιά, περιέχουν έμμεσα ή άμεσα διάφορες μορφές επιθετικότητας. Έτσι, ακόμα και οι μορφωτικές εμπειρίες και γνώσεις που έχουν σκοπό να διευρύνουν τον ορίζοντα μάθησης των παιδιών και να το ψυχαγωγήσουν, μέσα από την

κοινωνικοποιητική διαδικασία, φτάνουν στη μικρή οθόνη μη απαλλαγμένες και φιλτραρισμένες από την επιθετική ακτινοβολία.

Τα παιδιά όμως, δέχονται τα τηλεοπτικά μηνύματα χωρίς συνέπειες στην ανάπτυξη τους ή τα αποθηκεύουν στη μνήμη τους, τα μαθαίνουν και τα μεταφέρουν στη κοινωνική τους συμπεριφορά. Η E. Maccoby (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.159) υποστηρίζει ό,τι η τηλεόραση μπορεί να δώσει πρότυπα στα παιδιά. Με κανονική ή με ενισχυμένη πρόκληση γίνονται πρότυπα τα πρόσωπα και τα παιχνίδια της τηλεόρασης. Πρότυπα συμπεριφοράς, πρότυπα συγκρούσεων, πρότυπα ηθικής και πολύ συχνά πρότυπα βίας. Τα παιδιά μαθαίνουν την επιθετικότητα και τη βία που βλέπουν, όταν παρακολουθούν στην τηλεόραση επιθετικά περιεχόμενα. Αυτά τα περιεχόμενα μπορεί να είναι άσχημα λόγια, βίαιες ενέργειες και τρόποι δράσης, επιθετικότητα και παθητικότητα καθώς και αποδυνάμωση ή ενίσχυση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των παιδιών.

Συμπερασματικά λοιπόν, η τηλεόραση παίζει σημαντικό ρόλο στην όλη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ανθρώπου. Με αυτό το ρόλο δραστηριοποιούνται οι μηχανισμοί της διαδικασίας και της μάθησης. Ιδιαίτερα τα παιδιά, που χαρακτηρίζονται από ισχυρή τάση για μάθηση, παράλληλα με την αποδοχή των χρήσιμων γνώσεων, παρουσιάζει και μια ετοιμότητα για μάθηση και των αρνητικών μηνυμάτων, επομένως και της επιθετικότητας, η οποία είναι δυνατόν να μεταφερθεί και στην καθημερινή τους κοινωνική συμπεριφορά.

2. Θεωρίες που στηρίζουν την επίδραση της τηλεόρασης στην εμφάνιση της επιθετικότητας στο παιδί

Από το τέλος της δεκαετίας του 50΄και από τις αρχές της δεκαετίας του 60΄έγινε ξεκάθαρο ότι οι τηλεοπτικές οθόνες του καπιταλιστικού κόσμου πλημμυρίζονται όλο και πιο πολύ από το θολό κύμα της βίας και της επιθετικότητας. Δολοφονίες, βιαιότητες, βασανιστήρια, επιθετικές συμπεριφορές από διάφορους “υπερανθρώπους”, ήταν καθημερινό χαρακτηριστικό των τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Ο πολυμορφισμός της επιθετικότητας και της βίας και η αδυναμία των επιστημών να δώσουν μια ενιαία εξήγηση του φαινομένου, οδήγησαν κατά καιρούς τους θεωρητικούς της έρευνας της συμπεριφοράς να διατυπώσουν διάφορες θεωρίες. Αναφορικά με την επίδραση των σκηνών βίας και επιθετικότητας της τηλεόρασης στη συμπεριφορά των παιδιών, διατυπώθηκαν υποθέσεις οι οποίες οδήγησαν κατά καιρούς τους πειραματικούς ψυχολόγους στη διεξαγωγή πειραμάτων. Παρακάτω παρουσιάζονται οι επικρατέστερες θεωρητικές τάσεις οι οποίες στηρίζουν την αρνητική επίδραση της τηλεόρασης στην εξέλιξη των παιδιών.

2.α. Η θεωρία της γενικής συναισθηματικής διέγερσης

Σύμφωνα με τη θεωρία της γενικής συναισθηματικής διέγερσης, όχι μόνο οι σκηνές βίας και επιθετικότητας στη τηλεόραση και τα φιλμ, αλλά και εκπομπές με άλλου είδους περιεχόμενο είναι

δυνατόν να προκαλέσουν στα παιδιά μια ασθενέστερη ή ισχυρότερη συναισθηματική διέγερση. Τα παιδιά δηλαδή, κατά τη διάρκεια παρακολούθησης διάφορων εκπομπών ή φιλμ, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μπορεί να βρεθούν σε μια ψυχολογική διέγερση, κατά την οποία αυξάνεται η ετοιμότητα τους να αντιδράσουν με το κατάλληλο ερεθισμό, περισσότερο έντονα. Ενώ εξαρτάται από το είδος του ερεθισμού και τις περιστάσεις, με ποιόν τρόπο θα αντιδράσουν και προς ποια κατεύθυνση θα οδηγηθεί η αντίδραση τους.

Στο χώρο της επιστημονικής έρευνας η θεωρία της γενικής συναισθηματικής διέγερσης υπάρχει σε δύο βασικές παραλλαγές σχετικά με την επίδραση της τηλεόρασης πάνω στα παιδιά. Οι εκπρόσωποι της μίας υποστηρίζουν ότι τα τυπικά χαρακτηριστικά του τηλεοπτικού μηνύματος, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο που μεταβιβάζουν κάθε φορά, επιφέρουν αλλαγές στις συναισθηματικές καταστάσεις της διέγερσης. Αντίθετα οι εκπρόσωποι της άλλης παραλλαγής, ισχυρίζονται ότι μόνο ειδικά περιεχόμενα είναι σε θέση να αλλάξουν συναισθηματικές καταστάσεις διέγερσης.

Με άλλα λόγια, οι εκπρόσωποι της πρώτης, δέχονται ότι δεν είναι μόνο τα φιλμ και οι τηλεοπτικές εκπομπές με επιθετικό περιεχόμενο, υπεύθυνες για την πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά. Σε αυτή τη κατάσταση μπορεί τα οδηγήσει και κάποιος άλλος ερεθισμός που μπορεί να προκλήθηκε από οποιοδήποτε άλλο τηλεοπτικό περιεχόμενο. Σύμφωνα με τους P. H. Tannenbaum και D. Zillmann (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.48), οι επιδράσεις των σκηνών βίας και επιθετικότητας που διαπιστώθηκαν σε πολλές σε πολλές πειραματικές έρευνες, είναι ανεξάρτητες από τη ποιότητα του περιεχομένου. Η συναισθηματική διέγερση που προέρχεται αρχικά από φόβο ή άλλους

συναισθηματικούς ερεθισμούς, είναι δυνατόν να οδηγήσει αργότερα στην εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς.

Αντίθετα οι εκπρόσωποι της δεύτερης, αποδίδουν μεγάλη σημασία στη ποιότητα του περιεχομένου των εκπομπών που προκαλεί τη διέγερση, η οποία ευθύνεται για την άμεση ή έμμεση επίδραση που είναι δυνατόν να δεχθούν τα παιδιά.

2.β. Η θεωρία του ερεθισμού ή της παρόρμησης

Σύμφωνα με τη θεωρία του ερεθισμού ή της παρόρμησης η παρουσίαση των σκηνών βίας και επιθετικότητας προκαλεί βραχυπρόθεσμη επιθετική ετοιμότητα στα παιδιά. Αυτή όμως η ετοιμότητα για επιθετική συμπεριφορά πρέπει να προέρχεται από κάποιο συγκεκριμένο ερέθισμα, από κάποια συναισθηματική διέγερση, που υπάρχει μέσα στο ίδιο το περιεχόμενο του φιλμ το οποίο προβάλλεται.

Πολλοί ερευνητές, βασιζόμενοι στη θεωρία που ερμηνεύει την προέλευση της επιθετικότητας από τη ματαίωση, προσπάθησαν να διαπιστώσουν κατά πόσο η ματαίωση αυτή σε συνδυασμό με τη παρατήρηση και παρακολούθηση προγραμμάτων από τη τηλεόραση, είναι δυνατόν να αποτελεί γενεσιουργό αιτία συναισθηματικού ερεθισμού και με τη σειρά τους τα προγράμματα αυτά προκαλούν επιθετική συμπεριφορά. Κύριος εκφραστής αυτής της θεωρητικής κατεύθυνσης είναι ο L. Berkowitz, ο οποίος μέσα από μια σειρά πειραμάτων προσπάθησε να την επιβεβαιώσει. Διαπίστωσε, λοιπόν, πως στα πειραματικά άτομα εμφανίστηκε μια ισχυρή συναισθηματική αντίδραση εναντίον του προσώπου που προκάλεσε τη ματαίωση. Φάνηκε, ακόμα, πως στις περιπτώσεις

όπου η επιθετικότητα, εναντίον του προσώπου που προκάλεσε τη ματαίωση, αναστάληκε για ηθικούς λόγους, μετατοπίστηκε σε άλλα αντικείμενα.

Από την άλλη ο R. H. Walters και οι συνεργάτες του, παρέβλεψαν τη μεταβλητή “ματαίωση” και προσπάθησαν να διαπιστώσουν την επίδραση που ασκούν οι βίαιες επιθετικές σκηνές απευθείας στα παιδιά. Στην έρευνα τους μέτρησαν το ποσό της επιθετικότητας ,που υπήρχε πριν την παρουσίαση του φιλμ με το επιθετικό περιεχόμενο, τόσο στα άτομα της πειραματικής ομάδας όσο και στην ομάδα ελέγχου. Μετά τη προβολή, τα μέλη της πειραματικής ομάδας, χωρίς να έχουν υποστεί προηγουμένως κάποια ματαίωση, παρουσίασαν αύξηση των επιθετικών τους αντιδράσεων, σε αντίθεση με τα άτομα της ομάδας ελέγχου (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.52). Το φιλμ δηλαδή με το επιθετικό περιεχόμενο υπήρξε το κίνητρο και συγχρόνως ο ερεθισμός για την πρόκληση της επιθετικής συμπεριφοράς.

2.γ. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης με παρατήρηση

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της θεωρίας η παρουσίαση σκηνών βίας και επιθετικότητας στη τηλεόραση αποτελεί καθαρά μαθησιακή διαδικασία, κατά την οποία τα παιδιά μαθαίνουν την επιθετική συμπεριφορά όπως και κάθε άλλη κοινωνική συμπεριφορά.

Ο A. Bandura (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.56), ο κυριότερος εισηγητής της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης, χαρακτηρίζει σαν σημαντικούς παράγοντες επίδρασης στη διαμόρφωση της επιθετικής συμπεριφοράς, τις δομές, τις αντιλήψεις και τα κίνητρα

που διαμορφώθηκαν κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ατόμου. Από τα πειράματα του οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά που έχουν τον χρόνο να παρακολουθούν συχνά σκηνές βίας και επιθετικότητας στην τηλεόραση, έχουν περισσότερες πιθανότητες να επηρεαστούν από αυτές. Τα παιδιά που βλέπουν για μεγάλο χρονικό διάστημα συστηματικά τηλεόραση, έμαθαν από αυτή πολλές επιθετικές πρακτικές και μεθόδους δολοφονίας. Η τηλεόραση είναι κατά τη γνώμη του ερευνητή ένας υπέροχος δάσκαλος (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.57).

Σύμφωνα πάλι με τον A. Bandura (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.57), η απόκτηση νέων τρόπων συμπεριφοράς δεν εξαρτάτε μόνο από την αισθητηριακή διέγερση, αλλά παίζουν ρόλο τόσο η παρατηρητικότητα των παιδιών όσο και άλλοι ενισχυτικοί παράγοντες.

Ο R. H.Walters (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.58), κάνει λόγο για τη «μάθηση από ικανοποίηση». Όταν, δηλαδή, τα παιδιά κατά τη παρατήρηση επιθετικών σκηνών διαπιστώνουν ότι το επιθετικό πρότυπο βίωσε ικανοποίηση στη διάρκεια της εκτέλεσης της επιθετικής πράξης, τότε και αυτά με τη σειρά τους θα επιδιώξουν να νιώσουν την ίδια ικανοποίηση μιμούμενα τη συμπεριφορά του προτύπου.

2.δ. Θεωρία της κοινωνικής μάθησης με μίμηση

Βασική θέση της θεωρίας αυτής είναι ότι το τηλεοπτικό επιθετικό πρότυπο είναι δυνατόν να γίνει αντικείμενο μίμησης από τα παιδιά και στηρίζεται στην επιστημονική άποψη ότι η μίμηση, όπως και

όλοι οι άλλοι τρόποι συμπεριφοράς, μαθαίνεται και δε βασίζεται σε κάποιους εκ γενετής παράγοντες.

Διάφοροι ερευνητές εξετάζουν τη θεωρία αυτή, ως προς το ρόλο που παίζει στην ενίσχυση θετικών ή αρνητικών τρόπων συμπεριφοράς του επιθετικού προτύπου και στην επίδραση που ασκεί στη μίμηση της επιθετικής του συμπεριφοράς στα παιδιά καθώς αυτά έχουν ιδιαίτερη ικανότητα να μιμούνται την συμπεριφορά των μεγάλων.

Κύριοι εισηγητές στη θεωρία αυτή είναι ο A. Bandura και οι συνεργάτες του. Μετά από μια σειρά πειραματικών ερευνών οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα, ότι τα άτομα που παρακολούθησαν φιλμ με επιθετικό περιεχόμενο μιμήθηκαν το επιθετικό πρότυπο και παρουσίασαν λιγότερες αναστολές από τα άτομα που δεν είχαν δει το επιθετικό πρότυπο (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.64). Τα αποτελέσματα των πειραμάτων τους έδειξαν ότι παιδιά, που είδαν επιθετική συμπεριφορά τη μιμήθηκαν σε μια κατοπινή κατάσταση. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε ο D. Hicks μετά από δικές του έρευνες. Ισχυρίστηκε ότι μπόρεσε να αποδείξει πως τα παιδιά μιας πειραματικής ομάδας θυμόντουσαν και ήταν σε θέση να αναπαράγουν λεκτικά και στην πράξη καινούργιους τρόπους συμπεριφοράς που είχαν παρακολουθήσει 6 – 8 μήνες πριν σε κινηματογραφικό φιλμ (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.64).

2.ε. Η θεωρία της δικαιολόγησης της επιθετικής και εγκληματικής συμπεριφοράς

Η θεωρία αυτή αποτελεί την ακραία και ριζοσπαστική άποψη ότι ο δράστης οποιασδήποτε εγκληματικής και βίαιης πράξης δεν είναι

τίποτα άλλο από ένα θύμα, μοναδικός θύτης όλων πρέπει να θεωρηθεί η τηλεόραση η οποία οδηγεί σε επιθετικές ενέργειες και εγκληματική συμπεριφορά.

Πολλοί ερευνητές αποδίδουν βαρείς χαρακτηρισμούς στην τηλεόραση για την επίδραση που ασκεί πάνω στα παιδιά παρουσιάζοντας συχνά σκηνές βίας και επιθετικότητας. Με τον τρόπο αυτό, αναγνωρίζουν την τεράστια δύναμη της επίδρασής της και την θεωρούν ικανή να οδηγήσει σε επιθετική συμπεριφορά τα παιδιά. Ακόμα την κατηγορούν ότι προκαλεί την ολοκληρωτική απευαισθητοποίησή τους έτσι ώστε να ανακηρύσσουν τους εαυτούς τους αθώους και να θεωρούν μοναδικό υπεύθυνο για όλα την τηλεόραση (Βουϊδάσκη Β., 1992, σελ.71).

Όσο και αν φαίνεται αστήρικτη αυτή η θεωρία της δικαιολόγησης της επιθετικής και εγκληματικής συμπεριφοράς που προκαλείται κυρίως στα παιδιά, όσο και αν υποτιμάται ή παραβλέπεται η δύναμη της ανθρώπινης προσωπικότητας για ελεύθερη σκέψη και πράξη, υπάρχει ωστόσο στο βάθος η μεγάλη ευθύνη της τηλεόρασης. Παρόλα αυτά θα ήταν παράλογο να θεωρηθεί η τηλεόραση ως ο μόνος υπαίτιος για την εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς.

3. Η συμβολή της τηλεόρασης στην πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς

Ο όρος "επιθετικότητα", είναι ασαφής και αόριστος. Δεν υπάρχει ένας ενιαίος και γενικά αποδεκτός ορισμός της λέξης, καθώς ποικίλοι ανάλογα με τη φιλοσοφική αφετηρία και τη μεθοδολογία του συγγραφέα. Ωστόσο με τη συνηθισμένη χρήση του όρου, η

“επιθετικότητα”, δηλώνει μια εχθρική ενέργεια εναντίον κάποιου άλλου προσώπου, ζώου ή και πράγματος, ενώ με τη θετική σημασία του όρου, η “επιθετικότητα” σχεδόν ταυτίζεται με τη δυναμικότητα και την ενεργητικότητα.

Σχετικά με τη προέλευση της επιθετικότητας, κυριαρχούν δυο βασικές αντιλήψεις. Η πρώτη, θεωρεί την επιθετικότητα έμφυτη και ενδογενή. Είναι σύμφωνα με τον Freud η εκδήλωση της “ορμής του θανάτου” ή η έκφραση του “επιθετικού ενστίκτου”, σύμφωνα με τον Lorenz (Βρύζας Κ., 1997, σελ.74). Η δεύτερη αντίληψη, θεωρεί την επιθετικότητα εξωγενή, δηλαδή αναγνωρίζει ένα καθοριστικό ρόλο στους περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Όσον αφορά το ερώτημα, αν η επιθετικότητα είναι έμφυτη ή όχι, αυτό παραμένει αμφιλεγόμενο. Κι αν ακόμα δεχτούμε ότι υπάρχει γενετικό μας κώδικα, για να αναπτυχθεί χρειάζεται πρόσφορο έδαφος. Η ανθρώπινη προσωπικότητα, διαμορφώνεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο οικογενειακό και κοινωνικό – πολιτιστικό περιβάλλον, το οποίο παρέχει στο άτομο τα πρότυπα και τις αξίες, με βάση τα οποία ερμηνεύει διάφορες καταστάσεις και αντιμετωπίζει διάφορα γεγονότα, επιλέγοντας κάθε φορά τους τρόπους συμπεριφοράς που του φαίνονται κατάλληλοι. Ένα από τα στοιχεία του περιβάλλοντος αυτού είναι και η τηλεόραση

Η τηλεόραση έχει πλέον ενσωματωθεί στο οικογενειακό περιβάλλον και αποτελεί ένα κομμάτι της καθημερινής ζωής του παιδιού. Η μεγάλη σημασία της, έγκειται στη μαζική της χρήση. Η επίδραση της τηλεόρασης στο παιδί είναι ένα πολύπλοκο πρόβλημα. Εξαρτάτε κυρίως από τον τρόπο που το παιδί την χρησιμοποιεί και ειδικότερα από τον τρόπο που το κάθε παιδί αντιλαμβάνεται τις σκηνές βίας και επιθετικότητας που προβάλλονται μέσω αυτής. Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο

το παιδί χρησιμοποιεί την τηλεόραση, ανάλογα με τις ανάγκες, τις προσδοκίες, τις δυνατότητες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, έχει σημασία η συχνότητα παρακολούθησης, η μικρή ή μεγάλη διάρκεια παρακολούθησης, ο υψηλός ή χαμηλός βαθμός προσοχής και κατανόησης, η παρακολούθηση με ή χωρίς την παρουσία των γονέων ή φίλων, το αν το παιδί συζητάει ή όχι μαζί τους για το τι είδε στη τηλεόραση.

Από τη στιγμή που η τηλεόραση αποτελεί "μέλος" της οικογένειας, υφίσταται και ενεργεί μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο. Τις περισσότερες φορές το παιδί παρακολουθεί τηλεόραση μαζί με τους γονείς του, εκτός βέβαια από εκείνες τις φορές όπου αυτοί ασχολούνται με άλλες δραστηριότητες και έτσι αυτό παρακολουθεί μόνο του. Το παιδί, λοιπόν, παρακολουθεί την τηλεόραση μέσα στην οικειότητα του οικογενειακού του περιβάλλοντος, γεγονός που αυξάνει τη συναισθηματική του σχέση με αυτά που δείχνει η μικρή οθόνη.

Δεν είναι λίγες οι φορές που η παρακολούθηση είναι συμπτωματική. Δηλαδή το μικρό παιδί δεν απορροφάται εντελώς από την τηλεόραση, απλά τη χρησιμοποιεί σαν ένα παιχνίδι. Η τηλεόραση, μπορεί να παραμένει ανοιχτή ενώ το παιδί να πηγαينوέρχεται, να μιλάει με τους οικείους του, να ασχολείται με τα παιχνίδια του και να επανέλθει αργότερα, καθώς είναι μικρό και δεν μπορεί να παρακολουθήσει τη συνέχεια ενός πολύπλοκου προγράμματος και να το κατανοήσει. Αντίθετα, όμως, το μεγάλο παιδί (8 – 9 ετών) μπορεί να προσηλωθεί σε κάτι που του αρέσει.

Το παιδί προσελκύεται από τις κινούμενες εικόνες, τους ήχους και τα χρώματα, προβάλλονται μέσω της τηλεόρασης. Η κίνηση έτσι κι αλλιώς είναι από μόνη της σαγηνευτική. Οι διάφορες εικόνες διεγείρουν την έμφυτη περιέργεια του και το οδηγούν σε

καταστάσεις, όπου η σκέψη υποχωρεί μπροστά στις εντυπώσεις των αισθήσεων και τις δυνατές συγκινήσεις. Το οπτικό στοιχείο, ερεθίζει τις αισθήσεις και αιχμαλωτίζει το νου επιτρέποντας σε ασυνείδητες επιθυμίες και φόβους να εκφραστούν. Η ελεγκτική δύναμη της διακοπτικής λειτουργίας χάνεται και η προσοχή διαχέεται στα αντικείμενα και τα πρόσωπα της ιστορίας. Η δύναμη της κινούμενης εικόνας, πότε στήνεται και πότε υποχωρεί με αποτέλεσμα το παιδί άλλοτε να απορροφάται από τις εικόνες και άλλοτε να βυθίζεται σε ονειροπολήσεις που του προκαλέσει η εικόνα (Βρύζας Κ., 1997, σελ.82).

Όσον αφορά την επίδραση της τηλεοπτικής βίας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η συμπεριφορά του παιδιού καθορίζεται τόσο από την ψυχοσύνθεση του όσο και από το σύνολο των περιβαλλοντικών του επιδράσεων. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο είναι δύσκολο να απομονώσουμε την επίδραση της τηλεόρασης. Άλλωστε το πρόβλημα δεν είναι μόνο η αρνητική επίδραση των σκηνών βίας αλλά και το γιατί το παιδί επιδιώκει τις περισσότερες φορές να παρακολουθεί προγράμματα βίας.

Του παιδιού η προσωπικότητα είναι αρκετά πολύπλοκη για να μπορέσει κάποιος να ισχυριστεί ότι η τηλεόραση από μόνη της είναι αυτή που μπορεί να επηρεάσει άμεσα τη συμπεριφορά του. Σύμφωνα με τους Himmelweit και Schramm, η τηλεοπτική βία δεν αποτελεί γενεσιουργό αιτία της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού (Βρύζας Κ., 1997, σελ.83), αλλά ούτε και μεταφράζεται σε πράξη, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, που ακόμη και σε αυτές δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μόνο το έναυσμα για την εκδήλωση μιας ήδη διαμορφωμένης επιθετικότητας που οφείλεται σε εξωτηλεοπτικούς λόγους.

Ο τρόπος με τον οποίο το κάθε παιδί αντιλαμβάνεται την τηλεοπτική βία ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία, τα προσωπικά βιώματα και τα ιδιαίτερα κοινωνικο-πολιτιστικά του χαρακτηριστικά. Τα μηνύματα που δέχεται το παιδί δεν τα αφομοιώνει όλα, απλά προσλαμβάνει και εσωτερικεύει τα μηνύματα επιλεκτικά, ανάλογα πάντα με τις ανάγκες και τις προσδοκίες του.

Η τηλεόραση, μπορεί να μην καλλιεργεί άμεσα την επιθετική συμπεριφορά, συμβάλλει όμως στη διαμόρφωση μιας αντίληψης για τη βία, ως κοινωνικό φαινόμενο. Το μόνο σίγουρο είναι ότι η συχνή παρακολούθηση της τηλεοπτικής βίας, οδηγεί σε ένα είδος συμβιβασμού με αυτή. Η βία δηλαδή γίνεται οικεία στο παιδί καθώς συμμετέχει ολοένα και περισσότερο στην καθημερινή του ζωή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες λοιπόν, το παιδί γίνεται πιο ανεκτικό στην επιθετικότητα των άλλων παιδιών, λιγότερο συναισθηματικό και λιγότερο αρνητικό απέναντι στη βία (Βρύζας Κ., 1997, σελ.84).

Η τηλεοπτική βία, μειώνει τη φυσική συμπάθεια για τα θύματα και προκαλεί μια περιφροσύνη των ηθικών επιταγών με άμεση συνέπεια να οδηγεί στην απάθεια και στην αδιαφορία. Η βία, ωστόσο, δεν παύει να είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που συνδέεται με την οργάνωση της συνολικής κοινωνίας. Είναι ένα φαινόμενο που βρίσκεται παντού μέσα στην κοινωνία και συνεπώς η τηλεόραση δεν μπορεί να το αγνοήσει. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι επιτρεπτή η συστηματική προβολή της βίας ή η αναγωγή της επιθετικής συμπεριφοράς σε κοινωνικά αποδεκτό μοντέλο.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η τηλεοπτική βία δεν επιβάλλεται άμεσα αλλά εξαρτάται από τη σημασία που θα της αποδώσει το παιδί. Γι' αυτό το λόγο οφείλουμε να το εφοδιάσουμε με τον κατάλληλο κώδικα ανάγνωσης, με τα αναγκαία ερμηνευτικά μέσα,

ώστε να προσλαμβάνει τις σκηνές βίας με τρόπους που αποκλείουν τη βία σαν πρότυπο συμπεριφοράς.

4. Η λειτουργία των περιεχομένων της τηλεόρασης στη συνείδηση του παιδιού.

Το πρόβλημα της τηλεοπτικής βίας είναι ένα ανησυχητικό φαινόμενο καθώς τα παιδιά πλέον δεν βλέπουν μόνο τα παιδικά προγράμματα αλλά παρακολουθούν και αυτά που απευθύνονται κυρίως στους ενήλικες. Στα τηλεοπτικά προγράμματα, οι βιαιότητες εμφανίζονται με πολύ μεγάλη συχνότητα από ότι στην πραγματική ζωή. Η μικρή οθόνη κατακλύζεται καθημερινά από εγκλήματα, φόνους, βιασμούς και διαρρήξεις. Ένα παιδί προσχολικής ηλικίας παρακολουθεί περίπου 4.000 σκηνές βίας το χρόνο στη τηλεόραση (Βρύζας Κ., 1997, σελ. 75).

Είναι φυσικό, λοιπόν, να γεννάται το ερώτημα, ποιες είναι οι συνέπειες αυτού του φαινομένου στα παιδιά. Ειδικότερα, σχετικά με τις συνέπειες της τηλεοπτικής βίας στα παιδιά, έχουν διαμορφωθεί δύο βασικές θέσεις : η πρώτη υποστηρίζει ότι η παρακολούθηση των σκηνών βίας παίζει ένα ρόλο «κάθαρσης» και είναι φροϋδικής προέλευσης και η δεύτερη υποστηρίζει ότι η επιθετικότητα είναι μια αντιδραστική συμπεριφορά που μαθαίνεται (Βρύζας Κ., 1997, σελ. 75).

Σχετικά με την πρώτη θέση, υπάρχει η πεποίθηση ότι μέσω της προβολής και της ταύτισης με τον επιθετικό ήρωα, επιτρέπεται η εκτόνωση της παιδικής επιθετικότητας. Αυτό συμβαίνει γιατί το παιδί ταυτίζεται με τον ήρωα που επιτίθεται και ζει μαζί του τις βίαιες πράξεις που διαπράττει ο ίδιος, κάτι που το παιδί δεν θα

τολμούσε να κάνει στην πραγματικότητα. Με αυτόν τον τρόπο το παιδί «αποκαθαίρεται», από τις επιθετικές του ορμές. Ωστόσο, όμως, εξακολουθεί να παραμένει αμφίβολο, το κατά πόσο μια προσωρινή εκφόρτιση της επιθετικότητας, έχει ένα θεραπευτικό αποτέλεσμα.

Όσον αφορά τη δεύτερη θέση, σχετικά με την τηλεοπτική βία, αυτή θεωρεί την επιθετικότητα σαν το αποτέλεσμα της κοινωνικής μάθησης με την παρατήρηση και τη μίμηση. Όταν το παιδί παρακολουθεί μια βίαιη συμπεριφορά στην τηλεόραση, αυξάνονται και οι πιθανότητες να την εκδηλώσει κιόλας. Το παιδί σαν παρατηρητής, έχει πολύ μεγάλη ικανότητα να μιμείται την κοινωνική συμπεριφορά των προτύπων του περιβάλλοντός του, με αποτέλεσμα να μαθαίνει νέους τρόπους επιθετικής συμπεριφοράς.

Τα επιθετικά πρότυπα που προβάλλονται μέσω της μικρής οθόνης, επηρεάζουν το παιδί. Αν όμως αυτή η αρνητική επίδραση είναι προσωρινή ή οι συνέπειες της εμφανίζονται μακροπρόθεσμα, είναι κάτι για το οποίο δεν υπάρχει ομοφωνία. Επιπλέον, όσον αφορά, αυτά που υποστηρίζονται στη δεύτερη θέση, είναι υπό αμφισβήτηση καθώς απομονώνουν τη βία από το σύνολο των παραγόντων που επηρεάζουν την επιθετική συμπεριφορά και τέλος θεωρούν ότι η αιτιατή σχέση είναι μιας κατεύθυνσης έχοντας ως αφετηρία το τηλεοπτικό ερέθισμα, ενώ η σχέση αυτή είναι λογικά αντιστρέψιμη (Βρύζας Κ., 1997, σελ. 76).

Συνεπώς, το πρόβλημα είναι περισσότερο πολύπλοκο από όσο φαίνεται, καθώς παρουσιάζει τον δέκτη, στην προκειμένη περίπτωση το παιδί, σαν ένα παθητικό υποκείμενο, του οποίου η συμπεριφορά καθορίζεται από ένα εξωτερικό ερέθισμα, χωρίς να μπορεί το ίδιο να την ελέγξει, κάτι το οποίο δεν είναι πειστικό. Χρειάζεται, λοιπόν, να δούμε τη σχέση μεταξύ παιδιού και

τηλεόρασης διαλλακτικά και να λάβουμε υπ' όψιν μας, ότι είναι μια σχέση που εντάσσεται στο γενικότερο περιβάλλον στο οποίο ζει και δρα το παιδί ενώ συγχρόνως να εξετάσουμε από τη μια μεριά τη μορφή και τις τεχνικές παρουσίασης της βίας στην τηλεόραση και από την άλλη τον τρόπο με τον οποίο το παιδί αντιλαμβάνεται αυτό το φαινόμενο.

Οι μορφές τηλεοπτικής βίας που προβάλλονται καθημερινά από τη μικρή οθόνη, είναι πολλές και διάφορες και οι συνέπειες τους ποικίλλουν. Παράλληλα, ένας τύπος τηλεοπτικής βίας, δεν θα έχει τις ίδιες επιπτώσεις σε όλα τα παιδιά. Επίσης, αυτό που παίζει σημαντικό ρόλο, είναι η συχνότητα εμφάνισης της βίας καθώς και τρόπος με τον οποίο προβάλλεται κάθε φορά. Έτσι, λοιπόν, οι επιπτώσεις μιας σκηνής βίας ποικίλλουν ανάλογα με το αν παρουσιάζεται σε κοντινό ή μακρινό πλάνο, σε αργή ή γρήγορη κίνηση. Παραδείγματος χάριν, είναι πιο τραυματικό για ένα παιδί να βλέπει σε κοντινό πλάνο ένα παραμορφωμένο από την οδύνη πρόσωπο, παρά να το βλέπει σε μακρινό πλάνο. Τέλος, σημαντικό ρόλο παίζει και η διάρκεια μιας σκηνής καθώς μια μεγάλης διάρκειας σκηνή, προκαλεί μεγαλύτερη αγωνία στο παιδί ενώ συγχρόνως έχει το χρόνο να εγγραφεί στη συνείδησή του.

Στη τηλεόραση, διακρίνονται διάφοροι τύποι τηλεοπτικής βίας (σωματική, ψυχολογική, κ.λ.π.) των οποίων ο βαθμός βιαιότητας διαφέρει. Αυτό που παίζει όμως σημαντικό ρόλο είναι ο «ρεαλισμός» της κοινής βίας : όσο πιο «ρεαλιστική» είναι τόσο πιο τραυματική γίνεται για το παιδί. Συνεπώς, λοιπόν, η ωμή περιγραφή βίας στις ειδήσεις, φοβίζει περισσότερο το παιδί, οι πυροβολισμοί επηρεάζουν λιγότερο απ' ότι η θέα των τραυμάτων, οι σκοτωμοί δεν προκαλούν τόσο φόβο όσο ένας άνθρωπος που υποφέρει, τα μαχαίρια τρομάζουν περισσότερο απ' ότι τα όπλα και

αυτό γιατί η μάχη γίνεται σώμα με σώμα ενώ τέλος οι σκηνές που είναι φορτισμένες με μια έντονη δραματική ένταση, μέσα σε ένα χώρο που θυμίζει την καθημερινή ζωή των παιδιών, προκαλούν ιδιαίτερη ταραχή.

Οι ταινίες επιστημονικής φαντασίας, τρομάζουν περισσότερο τα παιδιά απ' ό τι τα αστυνομικά η τα γουέστερν και αυτό γιατί δεν τα κατανοούν καλά. Παράλληλα, όμως, είναι ταινίες οι οποίες διεγείρουν τη φαντασία των παιδιών, την περιέργειά τους για πλανητικά ταξίδια, για την κατάσταση στο διάστημα, για τους εξωγήινους και για τις πιθανότητες να υπάρχει ζωή σε άλλους πλανήτες. Οι επιστημονική φαντασία, εισάγει νέες δομές στη διήγηση που συνθέτουν ένα παράξενο και μυστηριώδη κόσμο.

Στις ταινίες επιστημονικής φαντασίας, υπάρχει μια ταυτόχρονη διείδυση ανάμεσα στο πραγματικό και το φανταστικό. Όπως κάθε φανταστική διήγηση έτσι και οι ταινίες αυτού του είδους, δημιουργούν ένα αίσθημα φόβου και προστασίας στο παιδί, μέσα από την πλοκή της ιστορίας τους (Βρύζας Κ., 1997, σελ. 78). Το διαστημόπλοιο, αποτελεί συγχρόνως πηγή φόβου και προστασίας για το μικρό τηλεθεατή και αυτό γιατί από τη μία ταξιδεύει σε έναν μυστηριώδη και άγνωστο κόσμο και από την άλλη προστατεύει από τους κινδύνους που υπάρχουν στο σύμπαν, μέσα σε αυτό το παράξενο και επιθετικό περιβάλλον. Οι ήρωες, επίσης, αυτών των ταινιών είναι υπεράνθρωποι καθώς έχουν υπερφυσικές δυνάμεις και δε διστάζουν να χρησιμοποιήσουν τη βία προκειμένου να κατατροπώσουν τις δυνάμεις του κακού.

Χαρακτηριστική επίσης είναι στις ταινίες, κυρίως στις αστυνομικές και η σύγκρουση Καλού – Κακού. Κατά τη διάρκεια αυτών των ταινιών, το αίσθημα βεβαιότητας – αβεβαιότητας, διαρκώς εναλλάσσεται. Μέσα σε μια κοινότητα, που οι κάτοικοι της

ζουν ήρεμα, έρχεται ξαφνικά ένας φόνος που γεννάει την ενοχή και διαταράσσει την κοινωνική συνοχή. Ξαφνικά όλοι θεωρούνται ύποπτοι ενώ ο αστυνομικός ως εκπρόσωπος της ηθικής μέσα στην κοινότητα, προσπαθεί να διαλευκάνει την υπόθεση και φυσικά να αποκαλύψει το δολοφόνο. Πρόκειται για μια εξερεύνηση αρκετά πολύπλοκη καθώς η αβεβαιότητα για το ποιος είναι ο πραγματικός δολοφόνος δημιουργεί αισθήματα αγωνίας. Παρόλα αυτά, όμως, ο έξυπνος αστυνομικός θα λύσει το αίνιγμα και έτσι θα αποκατασταθεί η κοινωνική συνοχή.

Η αποκάλυψη αυτή, πέρα από την αποενοχοποίηση που προκαλεί στους υπόλοιπους κατοίκους τις κοινότητας παράλληλα αποενοχοποιεί και τον τηλεθεατή καθώς αισθάνεται ανακούφιση που δεν είναι αυτός ο ένοχος αλλά ο «κακός». Στο τέλος όπως είναι φυσικό ο «κακός» θα τιμωρηθεί, κάτι το οποίο δημιουργεί αισθήματα αποδοκιμασίας για τη βίαιη συμπεριφορά του ενώ παράλληλα η χαρά της τιμωρίας μπορεί να καλύψει ως ένα βαθμό και τη βιαιότητα του μωρού. Σε αυτό το σημείο, όμως, χρειάζεται να επισημανθεί ότι σε όλη τη διάρκεια της ταινίας, η βία αποτελεί μέσο έκφρασης και δράσης που εμφανίζεται σε μεγάλη συχνότητα, κάτι το οποίο επηρεάζει τον ψυχισμό του παιδιού.

Όσον αφορά τις ταινίες «γουέστερν» οι οποίες είναι και ιδιαίτερα δημοφιλείς στα παιδιά, ο τυπικός ήρωας σε αυτές, είναι ένας μοναχικός «κάου - μπού» ο οποίος εμφανίζεται μοναχικός και ενώ φαίνεται μια σχετικά εύκολη λεία για τους «κακούς», ωστόσο αντιστέκεται σθεναρά και επιβάλλει το νόμο. Παρόλο, όμως, που ο ίδιος είναι από τη μεριά του νόμου, δεν παύει να έχει ένα σκοτεινό παρελθόν. Αυτό, όμως, που μετράει είναι ότι θα τιμωρήσει τους «κακούς» και θα επιβάλλει την τάξη με κάθε μέσο.

Οι σκηνές βίας και στα «γουέστερν», είναι πολύ συχνές. Παρόλα αυτά, όμως, δεν προκαλούν φόβο στα παιδιά γιατί πρόκειται για μια βία που έχει τελετουργικό χαρακτήρα. Οι συμπλοκές και οι σκοτωμοί δεν συνδέονται με την πραγματικότητα του θανάτου καθώς οι άνθρωποι μπορεί να πέφτουν αλλά δεν πεθαίνουν και έτσι ο θάνατος δεν υφίσταται σαν ένα φυσιολογικό γεγονός, ούτε έχει τραγική διάσταση. Κατά αυτόν τον τρόπο, το παιδί δεν έρχεται αντιμέτωπο με το θάνατο και έτσι δεν τρομάζει, αφού οι σκοτωμοί εντάσσονται μέσα σε ένα κλίμα μυθοποίησης του ήρωα που είναι απαραίτητοι για να τονίσουν τα κατορθώματά του.

Τέλος, ακόμη και στα παιδικά προγράμματα, κυριαρχεί μια μορφή βίας, η οποία έχει έναν κωμικό χαρακτήρα και δεν έχει κανένα ρεαλιστικό στοιχείο. Αυτού του είδους η βία, προξενεί στο παιδί ένα φόβο, αλλά πρόκειται για φόβο – παιχνίδι. Αυτός ο φόβος – παιχνίδι, παρέχει στο παιδί ασφάλεια. Οι δράκοι, οι μάγισσες, τα φαντάσματα, δεν προκαλούν τραυματικές εμπειρίες στο παιδί, αλλά καθώς και τα ίδια έχουν προσωπικούς φόβους, μπορούν να τους μεταθέσουν στο «τρομακτικό» πρόσωπο της ιστορίας και έτσι κατά αυτόν τον τρόπο να τους συγκεκριμενοποιήσουν, να τους ελέγξουν και να κυριαρχήσουν πάνω σε αυτούς, κάτι το οποίο τους δημιουργεί ένα αίσθημα ασφάλειας και ανακούφισης.

Η βία, ωστόσο, σε όλες αυτές τις ταινίες της μικρής οθόνης, δεν χαρακτηρίζει μόνο τους «κακούς» αλλά και τους «καλούς». Αρκετοί ήρωες στην προσπάθειά τους να προστατέψουν το δίκαιο και να επιβάλλουν το νόμο, καταφεύγουν σε βιαιότητες. Η βιαιότητα, προβάλλεται σαν την απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας καθώς αποτελεί ένα αποτελεσματικό μέσο επίλυσης των προσωπικών

διαφορών. Με αυτό τον τρόπο, όμως, εξιδανικεύεται και ωραιοποιείται η βίαιη συμπεριφορά.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι η βία δεν έχει μόνο προσωπικό χαρακτήρα αλλά και κοινωνικό. Δηλαδή δεν αφορά μόνο την επιβολή ενός προσώπου πάνω σε ένα άλλο, αλλά και την κυριαρχία ενός κοινωνικού ρόλου πάνω σε άλλους κοινωνικούς ρόλους (Βρύζας Κ., 1997, σελ.80). συνήθως οι «κακοί» ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις ενώ οι «καλοί» στις ανώτερες. Με αυτό τον τρόπο, λοιπόν, νομιμοποιείται η άσκηση βίας από τους εκπροσώπους αυτών των τάξεων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η βίαιη συμπεριφορά εμφανίζεται συχνά σαν ένα προσωπικό ελάττωμα και όχι σαν δημιούργημα των κοινωνικών συνθηκών. Η τηλεόραση, επίσης, έχει την τάση να συγκαλύπτει την κοινωνική βία του συστήματος και να δικαιολογεί την επίσημη βία που ασκούν οι αρχές. Ενώ τελειώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ακόμη ότι και η τεράστια δύναμη επιβολής της τηλεοπτικής εικόνας έχει κάτι το βίαιο για το παιδί.

ΚΑΦΑΛΑΙΟ VIII

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ

Ο κοινωνικός λειτουργός κατά την άσκηση του επαγγέλματος του αναπτύσσει έναν ή και περισσότερους ρόλους, ανάλογα με τη φύση της κοινωνικής υπηρεσίας στην οποία εργάζεται και τις ιδιαίτερες ανάγκες του εξυπηρετούμενου. Εμπλέκεται σε διαδικασίες συνεργασίας με τους εξυπηρετούμενους, την υπηρεσία του και με άλλες υπηρεσίες και εφαρμόζει ποικίλες τεχνικές παρεμβάσεις.

Οι ρόλοι που διαδραματίζει ένας κοινωνικός λειτουργός, αποκαλύπτουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επαγγελματιών του δεξιοτήτων και των προσόντων του. Ειδικότερα, σχετικά με την παιδική επιθετικότητα και την επίδραση που ασκούν στην εμφάνιση της οι πρωτογενής ομάδες κοινωνικοποίησης (οικογένεια - σχολείο) και η τηλεόραση, ο κοινωνικός λειτουργός πρέπει να αναλάβει και να ανταποκριθεί στους παρακάτω ρόλους.

• Κλινικός θεραπευτής *

Στο ρόλο αυτό ο κοινωνικός λειτουργός παρέχει ψυχοθεραπευτική βοήθεια σε άτομα, οικογένειες και ομάδες. Ειδικότερα, ο κοινωνικός λειτουργός στην επαφή του με το επιθετικό παιδί, έχει σαν στόχο να αμβλύνει και στη συνέχεια να αποτρέψει αυτή του συμπεριφορά, ενώ με το παιδί το οποίο παρουσιάζει προδιάθεση για τέτοιου είδους συμπεριφορά, έχει σαν στόχο την πρόληψη της.

Όσον αφορά την οικογένεια που συμπεριφέρεται επιθετικά προς το παιδί της, ο κοινωνικός λειτουργός έχει σαν στόχο να σταματήσει την επιθετικότητα της. Στην περίπτωση που στην οικογένεια υπάρχει επιθετικό παιδί, ο κοινωνικός λειτουργός συνεργάζεται με τους γονείς προκειμένου να εξαλείψουν από κοινού την επιθετικότητα του.

Από την άλλη όταν στον χώρο του σχολείου δίνονται ερεθίσματα για την ανάπτυξη της επιθετικότητας, ο κοινωνικός λειτουργός εντοπίζει τις πηγές προέλευσης αυτών και εργάζεται για την απομάκρυνση τους.

Τέλος, παρέχει τις υπηρεσίες του τόσο σε ατομικό (παιδί, γονείς, δάσκαλοι), όσο και σε ομαδικό επίπεδο (παιδί – γονείς, παιδί – δάσκαλοι, γονείς – δάσκαλοι, παιδί – γονείς – δάσκαλοι).

• Παιδαγωγός *

Ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να βοηθήσει, τους γονείς και τους δασκάλους, να μάθουν τις δεξιότητες που απαιτούνται για την κοινωνική προσαρμογή του παιδιού στους χώρους που παρουσιάζει επιθετική συμπεριφορά. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλει στην ανάπτυξη δεξιοτήτων επικοινωνίας και θετικής συναλλαγής, ενώ συγχρόνως λειτουργεί ως πρότυπο μίμησης και ως φορέας αξιών των διαπροσωπικών σχέσεων.

• Σύμβουλος *

Ο κοινωνικός λειτουργός, εντοπίζοντας το πρόβλημα, ενθαρρύνει τους εξυπηρετούμενους να επιλέξουν τους καλύτερους και αποδοτικότερους τρόπους αντιμετώπισης του. Επίσης, συστήνει κατάλληλες υπηρεσίες, προγράμματα ή εναλλακτικούς τρόπους αντιμετώπισης της κατάστασης.

• Αξιολογητής *

Η αξιολόγηση είναι μια συνεχής διεργασία για τον κοινωνικό λειτουργό. Συγκεντρώνει πληροφορίες, αξιολογεί προβλήματα, συσχετίζει αντιδράσεις με ψυχοκοινωνικές δυσκολίες. Βασισμένος στα συμπεράσματα του, παίρνει αποφάσεις για παρέμβαση και δράση και εκτιμά την έκβαση των εισηγήσεων και των παρεμβάσεων του.

Για το λόγο αυτό, είναι ο πλέον κατάλληλος για να εκτιμήσει τις επιδράσεις που ασκούν η οικογένεια, το σχολείο και η τηλεόραση στην εμφάνιση της παιδικής επιθετικότητας και να πάρει τις ανάλογες αποφάσεις ώστε να παρέμβει δραστικά για την εξάλειψη αυτής.

• Εκπρόσωπος *

Ο κοινωνικός λειτουργός, έχοντας αναγνωρίσει τον κοινωνικοποιητικό ρόλο της τηλεόραση για τα παιδιά καθώς επίσης και την ακαταλληλότητα των περιεχομένων των εκπομπών της, μπορεί να προβάλλει στους υπευθύνους την ανάγκη αλλαγής των προγραμμάτων της.

Ο επαγγελματίας κοινωνικός λειτουργός, κατά την άσκηση των επαγγελματικών του δεξιοτήτων και προσόντων μέσα στην κοινωνική υπηρεσία στην οποία εργάζεται, μπορεί να ανταποκριθεί στους παραπάνω ρόλους, εφόσον είναι απαλλαγμένος από κοινωνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις και βρίσκεται σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο ψυχολογικής ωριμότητας.

Με τον όρο ψυχολογική ωριμότητα, εννοείται μια δια βίου εξελικτική διαδικασία μέσα από την οποία οι άνθρωποι αποχωρίζονται συναισθηματικά από την οικογένεια τους, διατηρώντας ταυτόχρονα μια στενή συναισθηματική επαφή μαζί της· έτσι επιτυγχάνεται μια κατάσταση σχετικής διαφοροποίησης,

αυτονομίας ή αυθύπαρκτης ατομικότητας (Ιωαννίδου – Johnson A, 1998, σελ.17).

Ο κοινωνικός λειτουργός, αν διατηρήσει κατάλοιπα από αυτές τις εξελικτικές διαδικασίες, θα αντιμετωπίσει ιδιαίτερα προβλήματα στην άσκηση του επαγγέλματός του. Συγκεκριμένα, αν το επίπεδο της ψυχολογικής του ωριμότητας είναι τέτοιο ώστε να είναι απαλλαγμένος από την πλειονότητα των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων που είχε αναπτύξει στην παιδική του ηλικία, μόνο τότε θα μπορέσει να είναι διαφανής στο ρόλο του και αντικειμενικός στις αποφάσεις του, στα πλαίσια της επαγγελματικής του ιδιότητας.

* ΠΗΓΗ : Καλλινικάκη Θ., 1998, σελ.89 – 92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε σκοπός της μελέτης αυτής ήταν να επισημανθούν οι διαστάσεις που μπορεί να πάρει η επιθετικότητα στη παιδική ηλικία, ενώ συγχρόνως να τονισθεί η επίδραση των πρωτογενών ομάδων κοινωνικοποίησης (οικογένεια - σχολείο) και της τηλεόρασης, όσον αφορά το ρόλο που παίζουν στην εμφάνιση της.

Η επιθετικότητα συναντιέται σε όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Σαν επιθετικότητα ορίζεται το είδος της συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται σαν εχθρική, απέναντι στα άλλα μέλη της κοινωνικής ομάδας ή απέναντι στο ίδιο το άτομο. Σχετικά με τη προέλευση και τα αίτια που προκαλούν την επιθετική συμπεριφορά γίνεται αναφορά στις απόψεις των δύο μεγάλων σχολών της ψυχολογίας.

Η πρώτη σχολή που ερμηνεύει τις ψυχοβιολογικές απόψεις, υποστηρίζει πως τα αίτια της επιθετικότητας είναι ενδογενή – έμφυτα και αποτελεί ένα από τα βασικά ανθρώπινα ένστικτα. Κύριοι εκπρόσωποι αυτής της σχολής είναι ο S. Freud, ο A. Adler, ο K. Lorenz και άλλοι φροϋδιστές.

Από την άλλη, η δεύτερη σχολή ερμηνεύει τις ψυχολογικές απόψεις και θεωρεί τα αίτια εξωγενή – πολιτιστικά. Η επιθετικότητα, δηλαδή, είναι μια συμπεριφορά που μαθαίνεται κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησης του ατόμου. Οι απόψεις αυτές εκπροσωπούνται από τους Dollard, Miller, Bandura, Walters κ.α.

Στη συνέχεια παραθέτονται τα συμπεράσματα των επιδράσεων που ασκούν τόσο οι πρωτογενής ομάδες κοινωνικοποίησης (οικογένεια - σχολείο), όσο και η τηλεόραση στην πρόκληση επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά.

Επίδραση πρωτογενών ομάδων κοινωνικοποίησης

Οι γονείς και οι δάσκαλοι στην αντιμετώπιση της δικής τους επιθετικότητας ακολουθούν δύο τρόπους: αποφεύγουν τη σύγκρουση τους με τα παιδιά και απωθούν την επιθετικότητα τους, με αποτέλεσμα η απώθηση αυτή να παραμένει στο υποσυνείδητο των παιδιών, να συνεχίζει να υποβόσκει και με τη πρώτη ευκαιρία να εκδηλώνεται με επιθετική συμπεριφορά. Ο άλλος τρόπος είναι οι γονείς και οι δάσκαλοι τυφλωμένοι από το πάθος του θυμού να κάνουν τις πιο επικίνδυνες επιθετικές πράξεις, με αποτέλεσμα τα παιδιά μιμούμενα τη συμπεριφορά του προτύπου, γονέα – δασκάλου, να υιοθετούν παρόμοιες συμπεριφορές. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις βρίσκονται σε λανθασμένο και επικίνδυνο δρόμο όσον αφορά την αγωγή των παιδιών.

Επίσης, η τακτική των γονέων – δασκάλων, να μην ικανοποιούν τις επιθυμίες των παιδιών, να τους θέτουν περιορισμούς και απαγορεύσεις, είναι μια εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς από μέρους τους, που προκαλεί στα παιδιά ματαίωση. Η ματαίωση αυτή μπορεί να εξασθενήσει το Εγώ του παιδιού και να το οδηγήσει σε επιθετικές πράξεις.

Η υπερπροστασία και η υπερβολική αγάπη που εκδηλώνουν οι γονείς κυρίως στα παιδιά τους, τα καθιστούν ικανά να θέλουν να ικανοποιήσουν μόνο τις δικές τους ανάγκες, να μην αναγνωρίζουν

και να μην ανταποκρίνονται στις ανάγκες και στις επιθυμίες του κοινωνικού τους περιγύρου. Έτσι λοιπόν, οποιαδήποτε άρνηση των γονέων να ικανοποιήσουν κάποια από τις επιθυμίες των παιδιών, προκαλεί επιθετική συμπεριφορά.

Τέλος όπως οι γονείς και οι δάσκαλοι εκδηλώνουν την επιθετικότητα τους, θα πρέπει να αναγνωρίζουν και στο παιδί αυτό το δικαίωμα εκτόνωσης. Τόσο η οικογένεια όσο και το σχολείο, οι δύο αυτοί σημαντικοί φορείς κοινωνικοποίησης είναι χώροι όπου πρέπει η επιθετικότητα των παιδαγωγών να μειώνεται και η επιθετικότητα των παιδιών να εκδηλώνεται μέσα στα επιτρεπτά και λογικά όρια.

Επίδραση της τηλεόρασης

Η τηλεόραση είναι πραγματικά ένα από τα σημαντικότερα τεχνολογικά επιτεύγματα του αιώνα. Μπήκε και καθιερώθηκε οριστικά πια στη ζωή μας και στα σπίτια μας και γι' αυτό θα ήταν παράλογο να αμφισβητηθεί η πολιτισμική και κοινωνικοποιητική της δυνατότητα.

Έχει τη δυνατότητα να μεταδώσει στα παιδιά τόσο καλές όσο και κακές εμπειρίες και να επιδράσει θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής τους συμπεριφοράς. Μπορεί με τη προβολή των σκηνών βίας και επιθετικότητας, να μεταφέρει πρότυπα επιθετικής συμπεριφοράς καθώς και μεθόδους, τρόπους και τεχνικές για την εκδήλωση της στη καθημερινή τους ζωή.

Στην όλη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, η τηλεόραση επιδρά είτε θετικά είτε αρνητικά, σαν ένας από τους κοινωνικοποιητικούς φορείς, το σύνολο των οποίων διαμορφώνει το γενικότερο σημαντικό παράγοντα που λέγεται κοινωνικό περιβάλλον.

Διάφοροι επιστήμονες εστίασαν τις έρευνες τους, στηρίζοντας θεωρητικά και πειραματικά τις επιδράσεις που ασκεί η τηλεόραση στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών. Οι θεωρίες αυτές είναι: της γενικής συναισθηματικής διέγερσης, του ερεθισμού και της παρόρμησης, της κοινωνικής μάθησης με παρατήρηση, της κοινωνικής μάθησης με μίμηση και της δικαιολόγησης της επιθετικής και εγκληματικής συμπεριφοράς.

Τα περισσότερα Ελληνόπουλα που παρακολουθούν καθημερινά τη τηλεόραση, δεν είναι δυνατόν να είναι απαλλαγμένα από επιθετικές προδιαθέσεις και να μεγαλώνουν κάτω από τις κατάλληλες κοινωνικο – πολιτισμικές συνθήκες. Εκτός αυτού είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις που τα παιδιά έχουν αρμονικές σχέσεις με τους γονείς τους, τους φίλους τους και τον κοινωνικό τους περίγυρο γενικότερα, ώστε να είναι απρόσβλητα και ανεπηρέαστα από την προβολή τηλεοπτικής βίας και επιθετικότητας.

Η μεγαλύτερη αδυναμία της τηλεόρασης, είναι ότι εκπέμπει συστηματικά και για πολλές ώρες της ημέρας προς όλες τις κατευθύνσεις. Απευθύνεται χωρίς διάκριση σε όλα τα παιδιά, κάθε ηλικίας και φύλου, ανεξάρτητα από τις οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις, το μορφωτικό τους επίπεδο και την κοινωνική τους προέλευση. Αυτό σημαίνει ότι με τέτοιες προϋποθέσεις υπάρχουν πάντα πιθανότητες οι σκηνές βίας και επιθετικότητας να ασκούν άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο αρνητικές επιδράσεις.

Συνεπώς, η τηλεόραση θα ήταν περισσότερο ωφέλιμη για τα παιδιά, αν γινόταν σωστή ποιοτική και ποσοτική χρήση αυτής. Δηλαδή, αν οι γονείς παρακολουθούσαν τις εκπομπές μαζί με τα παιδιά και μετά το τέλος αυτών γινόταν μια κριτική συζήτηση μαζί τους. Ωστόσο όμως, όταν υπάρχει κάποια προδιάθεση για

επιθετική συμπεριφορά των παιδιών, θα ήταν ωφέλιμο να μειώνεται η παρακολούθηση της τηλεόρασης και κυρίως των εκπομπών με επιθετικό περιεχόμενο.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Για την επίδραση των πρωτογενών ομάδων κοινωνικοποίησης :

- Οι γονείς και οι δάσκαλοι πρέπει σε κάθε μορφή επικοινωνίας με τα παιδιά να είναι συνεργάσιμοι και ανεκτικοί.
- Είναι ανάγκη, τόσο οι γονείς όσο και οι δάσκαλοι, στις σχέσεις τους με τα παιδιά να κυριαρχεί ο διάλογος, έτσι ώστε τα παιδιά να μαθαίνουν να διεκδικούν αυτά που δικαιωματικά τους ανήκουν με ειρηνικό τρόπο και διάλογο.
- Οι παιδαγωγοί και κυρίως οι γονείς, θα πρέπει να αφήνουν τα παιδιά ελεύθερα να αυτονομηθούν και να αυτενεργούν, χωρίς να τα περιορίζουν με ποινές ή να τα τιμωρούν σε περίπτωση αποτυχίας.
- Οι γονείς και οι δάσκαλοι ως πρότυπα μίμησης των παιδιών καθορίζουν ως ένα βαθμό τη μετέπειτα συμπεριφορά τους. Για το λόγο αυτό, η συμπεριφορά τους δεν θα πρέπει να είναι αντιφατική σε σχέση με τις υποδείξεις προς αυτά.
- Τέλος κρίνουμε πως είναι αναγκαία η αγωγή των γονέων και των δασκάλων μέσω σεμιναρίων και ημερίδων. Η οργάνωση αυτών θα πρέπει να γίνεται από ειδικούς σε θέματα διαπαιδαγώγησης των παιδιών, επικοινωνίας, αναγνώρισης και κατανόησης των αναγκών τους, εκμάθησης χειρισμών επίλυσης συγκρούσεων κ.α.

Για την επίδραση της τηλεόρασης :

- Οι γονείς δεν πρέπει να είναι σε συνεχή διαφωνία με τα παιδιά τους για τη παρακολούθηση ή μη της τηλεόρασης. Θα πρέπει να συνεργάζονται για να πραγματοποιήσουν κοινούς στόχους και επιδιώξεις.
- Θα πρέπει να είναι ενημερωμένοι για το πώς επιδρά η παρακολούθηση της τηλεόρασης στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών.
- Οι γονείς, θα ήταν εύλογο, να παρακολουθούν μαζί με τα παιδιά τους τις διάφορες εκπομπές και τα φιλμ και στο τέλος να συζητούν μαζί τους γι' αυτά. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά από τη μία να κερδίζουν βασικά μορφωτικά στοιχεία τα οποία περιέχονται στις εκπομπές και στα φιλμ και από την άλλη μαθαίνουν να βλέπουν τηλεόραση.
- Τα παιδιά που δεν έχουν βοήθεια από την οικογένεια τους, μπορεί να τα βοηθήσει το σχολείο με ειδικές συγκεντρώσεις για την ενημέρωση των γονιών τους σχετικά με το τι πρέπει να βλέπουν τα παιδιά τους και πως πρέπει να το βλέπουν.
- Ακόμη, το σχολείο μπορεί να βοηθήσει με μια σειρά μαθημάτων με θέμα "αγωγή τηλεόρασης", όπου μπορούν να συζητιούνται και να αναλύονται διάφορα θέματα, όπως το τι είναι η τηλεόραση, τι σκοπούς επιδιώκει, τι είναι τα μορφωτικά περιεχόμενα και πως μπορούν τα παιδιά να κάνουν ωφέλιμη χρήση της τηλεόρασης.
- Τέλος, για τη μείωση της τηλεοπτικής βίας και επιθετικότητας, απαιτείται η συνεργασία όλων των επιστημών και επιστημόνων που εμπλέκονται στη διαδικασία της τηλεοπτικής επικοινωνίας. Συλλογικές σε εθνικό επίπεδο

αλλά και διεθνές έρευνες θα φωτίσουν περισσότερο και αποτελεσματικότερα στη λύση του.

Ακόμη θα θέλαμε να παραθέσουμε μια σημαντική για μας πρόταση, σύμφωνα με την οποία θα ήταν πολύ χρήσιμη η συνεργασία των τοπικών φορέων και συλλόγων προκειμένου να οργανωθούν προγράμματα τα οποία θα απευθύνονται σε γονείς και δασκάλους. Το περιεχόμενο των προγραμμάτων αυτών θα έχει προληπτικό χαρακτήρα προκειμένου να υπάρξει η ανάλογη ενημέρωση του κόσμου έτσι ώστε να αποφευχθούν τέτοιου είδους συμπεριφορές. Όπως παραδείγματος χάριν, το έργο που επιτελεί η κίνηση "Πρόταση" στην πόλη της Πάτρας, με την εφαρμογή προγραμμάτων πρόληψης σε μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου καθώς και με την υλοποίηση σεμιναρίων Αγωγής Υγείας σε γονείς και εκπαιδευτικούς.

Τέλος, ανάλογη θα πρέπει να είναι και η προσπάθεια σε εθνικό επίπεδο με την κατάλληλη διυπουργική συνεργασία. Με αυτό εννοούμε, την συνεργασία των Υπουργείων Υγείας και Πρόνοιας, Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Τύπου και Μ.Μ.Ε. και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Μια τέτοια συνεργασία, κατά την γνώμη μας, θα αποβλέπει στη λήψη μέτρων όσον αφορά το περιεχόμενο των προγραμμάτων που προβάλλονται στη τηλεόραση, στην αγωγή τόσο των γονέων όσο και των εκπαιδευτικών σε σχέση με το ρόλο τους απέναντι στα παιδιά και στην εφαρμογή προληπτικών προγραμμάτων από ειδικούς (ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς κ.α.) με σκοπό την άμβλυνση του φαινομένου αυτού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραθέτουμε μια έρευνα του Κ. Χαλβατζάκη, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα "Το Βήμα" (25-27/12/ 1998, σελ.Α46). Σύμφωνα με την έρευνά αυτή, το 65% των παιδιών στο λεκανοπέδιο της Αττικής, παρακολουθούν τηλεόραση από 2 έως 5 ώρες τα σαββατοκύριακα. Το 11% των παιδιών ηλικίας 7 έως 12 χρόνων, παρακολουθεί καθημερινά 3 έως 4 ώρες τηλεόραση, λιγότερο τα αγόρια και περισσότερο τα κορίτσια, το ποσοστό των οποίων φτάνει το 14%.

Τα παραπάνω μπορούμε να τα δούμε αναλυτικά στον παρακάτω πίνακα :

	1η - 3η δημοτικού	4η - 6η δημοτικού
Ως μισή ώρα	1%	- %
Μισή ως μία ώρα	6%	4%
Μία ως δύο ώρες	16%	16%
Δύο ως τρεις ώρες	28%	24%
Τρεις ως τέσσερις ώρες	24%	23%
Τέσσερις ως πέντε ώρες	15%	19%
Πέντε ως έξι ώρες	5%	10%
Έξι ως επτά ώρες	4%	2%
Πάνω από επτά ώρες	1%	1%
Δεν βλέπω	- %	1%

Επίσης, παρουσιάζουμε μία έρευνα του 1991, της Σκρουμπή Α., με θέμα «Τηλεόραση και παιδιά», η οποία παραθέεται στο βιβλίο του Βουϊδάσκη Β. «Η τηλεοπτική βία και η επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους» (1992, σελ.289 - 291).

Έρευνα της Α. Σκρουμπή «Τηλεόραση και παιδιά»

α) Σκοπός και μέθοδος της έρευνας

Είναι μια εμπειρική έρευνα, αποτέλεσμα ατομικής πρωτοβουλίας και προσπάθειας και εμπίπτει στα πλαίσια της δικής μας θεματικής και των δικών μας ενδιαφερόντων, γι' αυτό τη θεωρούμε πολύ χρήσιμη. Εξάλλου είναι και η πιο πρόσφατη στον ελληνικό χώρο, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε.

Σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση της επίδρασης της τηλεόρασης στα παιδιά και πιο ειδικά η επίδραση της στη συμπεριφορά τους, στη μελέτη, στη διάθεση του ελεύθερου χρόνου τους, στις αγοραστικές τους συνήθειες και ακόμα στον τυχόν περιορισμό του ρόλου των γονέων σχετικά με τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών.

Μέθοδος της έρευνας ήταν το ερωτηματολόγιο. Περιείχε 23 κλειστές ερωτήσεις και 3 υποερωτήσεις καθώς και 2 ανοιχτές ερωτήσεις και 4 υποερωτήσεις, η απάντηση των οποίων δόθηκε με προσωπικές συνεντεύξεις της ερευνήτριας. Το δείγμα της έρευνας παιδιά αλλά μόνο γονείς παιδιών ηλικίας 3 – 14 ετών και των δυο φύλων, τα οποία έβλεπαν τηλεόραση. Το συνολικό δείγμα αποτελούνταν από 200 άτομα, 144 γυναίκες (72%) και 56 άνδρες

(28%), όλοι κάτοικοι της Αθήνας από διαφορετικές περιοχές και με διαφορετική κοινωνικο – οικονομική κατάσταση.

β) Αποτελέσματα της έρευνας

Μετά από τη συλλογή και την επεξεργασία των απαντήσεων που δόθηκαν από τους γονείς σ' ότι αφορά τη συμπεριφορά των παιδιών τους και τις τυχόν επιδράσεις που υφίστανται από τη τηλεόραση, προέκυψαν τα παρακάτω σημαντικά για εμάς αποτελέσματα :

Σχετικά με τη τηλεοπτική χρήση φάνηκε, ότι το 66% των παιδιών κατά τις εργάσιμες ημέρες και το 15% κατά τις αργίες παρακολουθούσαν 1 – 2 ώρες την ημέρα τηλεόραση. Αντίθετα 2 – 3 ώρες ημερησίως έβλεπαν τηλεόραση 21,5% τις εργάσιμες ημέρες και το 32% τις αργίες, ενώ το 3 – 4 ώρες την ημέρα παρακολουθούσαν το 6,5% τις εργάσιμες και 21% τις αργίες. Αναφορικά με το χρόνο της τηλεοπτικής παρακολούθησης από τα παιδιά τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 30% τις εργάσιμες και το 15% τις αργίες έβλεπε τηλεόραση μέχρι 9 μ.μ. και μέχρι 10 μ.μ., που κυμαίνεται στο 3,5% τις εργάσιμες και στο 24% τις αργίες.

Ακόμα πιο ενδιαφέροντα είναι τα αποτελέσματα σχετικά τις επιδράσεις της τηλεόρασης, τόσο τις θετικές όσο και τις αρνητικές, που διαφοροποιούν τη συμπεριφορά των παιδιών. Το 46,5% των γονέων δεν διαπίστωσαν καμία αλλαγή, ενώ αντίθετα το **53,5%** **διέκρινε ποικίλες αλλαγές στη συμπεριφορά των παιδιών τους**. Θετικές αλλαγές, οι οποίες αναφέρονταν στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου τους, παρατήρησαν το 13% των γονέων καθώς επίσης και στην αύξηση των γνώσεων και της φαντασίας το 11,4%. Αντίθετα αρνητικές επιδράσεις σχετικά με την καταναλωτική συμπεριφορά των παιδιών, που γίνονταν περισσότερο απαιτητικά και προτιμούσαν συγκεκριμένα προϊόντα, παρατήρησαν το 13%

των γονέων και το σπουδαιότερο είναι ότι τα παιδιά γίνονταν επιθετικά και βίαια εξαιτίας της τηλεόρασης διαπίστωσαν το 11,4% από το συνολικό δείγμα των γονέων.

Στην ερώτηση, **αν τα παιδιά μιμούνται και κατά πόσο μιμούνται τους τηλεοπτικούς ήρωες της βίας και της επιθετικότητας**, 1/3 των γονέων απάντησαν ότι δεν παρατήρησαν κάτι τέτοιο. Τα υπόλοιπα **2/3 απάντησαν θετικά**, διαφοροποιήθηκαν όμως ως προς τη συχνότητα, με την οποία τα παιδιά γίνονται βίαια και επιθετικά με τη μίμηση των τηλεοπτικών προτύπων. Το 43% των γονέων δήλωσαν ότι μόνο αραιά διαπιστώνουν επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά από τηλεοπτική μίμηση, το 35% ποτέ, το 19,5% συχνά και το 2,5% πολύ συχνά.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα' αποτελέσματα της έρευνας, τα οποία προέκυψαν από τις απαντήσεις των γονέων στην υποθετική ερώτηση, αν είχαν τη δυνατότητα να ρυθμίσουν τα τηλεοπτικά προγράμματα, ποιες εκπομπές θα απαγόρευαν να βγουν στον αέρα. Εκτός από διάφορες εκπομπές με χαμηλά ποσοστά, τα υψηλότερα ποσοστά του δείγματος τα πήραν οι παρακάτω εκπομπές : το 44% των γονέων θα καταργούσαν τις διαφημίσεις, το 7,6% τα έργα τρόμου και τρομακτικά κινούμενα σχέδια, το 9,1% έργα με ερωτικές σκηνές, το 9,7% τις ακατάλληλες ταινίες για παιδιά, το 13,1% τις ελληνικές και ξένες σειρές ανάλογα με το περιεχόμενο τους και το μεγαλύτερο ποσοστό, που ανέρχονταν σε **21,5%**, **θα έκοβαν τις εκπομπές με βία και επιθετικότητα.**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία :

1. Βουϊδάσκη Β., "Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογενειακό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο", εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 1983.
2. Βουϊδάσκη Β., "Η τηλεοπτική βία και η επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους", εκδόσεις Γρηγόρης, Αθήνα, 1992.
3. Βρύζας Κ., "Μέσα επικοινωνίας και παιδική ηλικία", εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997.
4. Γαλανός Γ., "Η απελευθέρωση του Εγώ", εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1975.
5. Γαλανός Γ., "Το τέλος της κοινωνίας του σεξ", εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1977.
6. Ιωαννίδου – Τζονσον Α., "Προκατάληψη. Ποιος; Εγώ;", εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
7. Καλλινικάκη Θ., "Κοινωνική εργασία. Εισαγωγή στη θεωρία και στην πρακτική της κοινωνικής εργασίας", εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
8. Κοσμόπουλος Α. Β., "Ψυχολογία και οδηγητική της παιδικής και νεανικής ηλικίας", εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1994.
9. Παρασκευόπουλος Ι., "Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση", τόμος 1, "Προγεννητική περίοδος", Αθήνα, 1985.

10. Παρασκευόπουλος Ι., "Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση", τόμος 2, "Προσχολική ηλικία", Αθήνα, 1985.
11. Παρασκευόπουλος Ι., "Εξελικτική ψυχολογία, η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση", τόμος 3, "Σχολική ηλικία", Αθήνα, 1985.
12. Τσαρδάκης Δ., "Ο άνθρωπος στα δίχτυα του manipulation", εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1983.
13. Τσαρδάκης Δ., "Μέσα επικοινωνίας και πραγματικότητα", εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1990.

Μεταφρασμένη βιβλιογραφία :

1. Auerbach Al. B., "Παιδική επιθετικότητα", μετάφραση Γιαγκούλλη Κ., εκδόσεις Τάμασος, Αθήνα, 1979.
2. Freud S., "Μελέτες για την ψυχανάλυση", μετάφραση Τσουμπουράκη Γ., εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1979.
3. Lorenz K., "Επιθετικότητα", μετάφραση Χατζηνικολή, Αθήνα 1973.
4. Storr A., "Ανθρώπινη επιθετικότητα", εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα, 1979.

Άρθρα :

1. Γουίλιαμ Ντάιτς, από εφημερίδα "Τα Νεα", 17/2/1998, στο περιοδικό "Είναι", τεύχος Νοεμβρίου, σε έρευνα με θέμα "Εγκλήματα Ανηλίκων", σελ.56.

2. Χαλβατζάκης Κ., από άρθρο με τίτλο "Μετά τα θρανία... θρονιάζονται στην τηλεόραση", στην εφημερίδα "Το Βήμα", Παρασκευή – Κυριακή 25 – 27/ 12/ 1998, σελ.Α46.

